

Klemen Klun

FILON ALEKSANDRIJSKI MED SVETIM PISMOM IN FILOZOFIJO*

AUT PLATO PHILONEM SEQUITUR,
AUT PLATONEM PHILO:
TANTA EST SIMILITUDO SENSUUM ET ELOQUII.

175

Hieronim, *O slavnih možeh* 11
PL 23,629

Kontekst tradicije judovske diaspore v grškem svetu je nujni pogoj za razumevanje Filonovega opusa, čeprav Aleksandrija ni norma razseljene skupnosti, njen veliki filozof in alegorični ekseget pa ne pravilo razmišljanja Juda v grškem svetu. Mnogi izobraženi Judje v grško govoreči diaspori (vključno s Pavlom iz Tarza in Jožefom Flavijem) so si iz grške religije izposojali grško terminologijo in jo aplicirali na lastno verovanje. Po drugi strani pa jim raba grških pojmov in miselnih shem ni v celoti zbrisala razlik med obema religijama.¹

* Razprava je del doktorske disertacije z naslovom *Dekalog v judovski in krščanski filozofiji*, ki jo je avtor uspešno zagovarjal na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete v Ljubljani v maju 2003.

¹ H. A. Wolfson, *Philo of Alexandria* I, Cambridge 1968, str. 12.

Filon² iz Aleksandrije je pobožen Jud in hkrati filozof z grško izobrazbo. Njegov Bog je vsota teologije grških sodobnikov in bibličnega razodetja, njegova filozofija pa eklektični helenizem, dopolnjen s principi biblične etike.³ Filonovo verovanje je značilno filozofsko, njegova identiteta pa prej meščanska in filozofsko-humanistična, kot tradicionalno judovska. Judovske skupnosti v grškem svetu pojmuje kot središča vere v pravega Boga; v prav tistega Boga, o katerem so nekoč razmišljali že Pitagora, Zenon, Platon in Aristotel, le da ga niso nikdar spoznali na tako osebni in intimen način kot Abraham ali Mojzes in njegovi judovski rojaki. Zato so judovske skupnosti v grškem svetu res 'občestva pravega Boga,' ker pa jih je najti po vsem Sredozemlju, se utemeljeno imenujejo vsesplošna, univerzalna, katoliška. Judje po vsem svetu tvorijo 'univerzalno skupnost verujočih,' *božje občestvo; svetovno državo enega zakona; skupščino (ἐκκλησία) božjih prijateljev.*

Filon Aleksandrijski⁴ je gotovo med najbolj značilnimi literarnimi fenomeni v

² Grško Φίλων, v lastnem opusu svojega imena nikjer ne zapiše. Zanimivo da je tudi atenska demokracija v letih 403, 360 in 329 poznala nekaj politikov (*strategoí*) s tem imenom (M. H. Denmark).

³ Zanimiv in zgovoren je že sam obseg njegovega opusa, ki ga običajno delimo na biblično-eksegetski (*O stvarjenju sveta, O božji nespremenljivosti, O begu in najdenju, O hudem, ki je vedno zoper dobro, O velikanih, O kerubih, O Kajnu in Abelu, O izgonu Kajna, O poljedelstvu, O Noetovi pijanosti, O Noetovih molitvah in psovkah potem, ko je postal trezen, O pomešanju jezikov, O predhodnih vprašanjih, O nagradah in kaznih, O vrlinah, O Abrahamu, O Abrahamovi selitvi, O Jožefu, O sanjah I–II, O Mojzesovem življenju I–I, O Dekalogu, O posebnih določbah I–IV, Alegorije postav I–III, O spremembi imen, Kdo je dedič božanskih stvari, Vprašanja in odgovori o Genezi I–IV, Vprašanja in odgovori o Eksodusu I–II*), filozofsko-teološki (*O Bogu, O večnosti sveta, Vsak dober človek je svoboden, O božanski previdnosti*) in zgodovinsko – dokumentarni (*Odposlanstvo h Gaju, Flaku, O kontemplativnem življenju, Apologija*) del. [Prevodi Filonovega opusa so iz standardne izdaje Loeb, podobno tudi spisi Jožefa Flavija in drugih klasičnih avtorjev.]

⁴ Rojen je bil v bogati in vplivni judovski družini v Aleksandriji v Egiptu (četrt 'Delta'), med leti 20 in 15 pr. n. št. Čeprav o svoji mladosti in letih študija sam le skromno poroča, iz njegovega obširnega opusa (okrog 48 ohranjenih spisov, mnogi pa so izgubljeni; G. Sterling govori o 50 ohranjenih od skupno 70 spisov) v odlični grščini sledi, da je bil izveden v grški filozofiji, znanostih in literaturi, kot pobožen Jud pa tudi v Mojzesovi Postavi in v judovskem pravoznanstvu. Poznal je tudi palestinsko ustno izročilo, poleg grščine pa je znal tudi hebrejsko (čeprav so mnenja o tem deljena). Bil je med najvplivnejšimi, najbolj izobraženimi in najbogatejšimi predstavniki judovske diaspore v velenemestu, ki je veljalo za 'New York svojega časa' (L. H. Feldman). Njegov brat Aleksander je veljal za *najbogatejšega človeka v mestu* (J. Flavij, *Starožitnosti* 20,5,100), njegova nečaka Marko (poročen s hčerko kralja Agripe, Bereniko) in Tiberij Aleksander pa sta zasedla visok položaj v rimski državni upravi (in se odrekla judovski veri). S svojim nečakom Aleksandrom je Filon razpravljal tudi o filozofskih vprašanjih, saj ga omenja v spisu *O božanski previdnosti*, češ da ne veruje vanjo. Za Juda je presenetljivo, da nikjer ne spregovori o svoji ženi, starih ali otrocih. Filon

helenističnem svetu, ugotavlja poznavalec filozofije helenizma John Dillon.⁵ *Med pisci grško-judovskega sveta nima nihče tako odličnega mesta kot Filon Aleksandrijski*, meni slavni Emil Schurer.⁶

Celo Filonov sodobnik Jožef Flavij ga ceni kot *človeka, izvedenega v vseh ozirih ... in ki tudi v filozofiji nikakor ni nevešč* (*Jud. starožitnosti* 18,8,1). Kasneje bodo tudi cerkveni očetje cenili njegovo filozofijo religije, in ga imeli za *pitagorejca* (Klemen Aleksandrijski, *Preproge* 1,15; 2,19), za *platonista* (Hieronim, *O slavni možeh* 11), ali za *platonista in pitagorejca* hkrati (Evzebij, *Zgod. Cerkve* 2,4,3).

Bil je *med najbolj ustvarjalnimi misleci judovske diaspore*.⁷ V času cesarja Gaja Kaligule je veljal za *enega največjih učenjakov, ne le med svojim ljudstvom, ampak tudi med pogani. O odličnosti njegove filozofije in svobodnih umetnosti poganskega sveta niti ni potrebno posebej govoriti, saj je vsakomur znano, da je v svojem navdušenju za sisteme Platonove in Pitagorove filozofije*

je bil v Jeruzalemu le enkrat v življenju (*O božanski previdnosti* 2,64), kot zagovornik pravic Judov v mestu pa je pozimi leta 39 potoval tudi v Rim k cesarju Gaju Kaliguli (*Odposlanstvo h Gaju*). O njegovem življenju je sicer bolj malo znanega. Za razliko od J. Flavija (in podobno kot njegov sodobnik Pavel iz Tarza), nam ni zapustil svojega življenjepisa; glej E. Schurer, *The History of Jewish People in the Age of Jesus Christ III*, Edinburgh 1987, str. 809–889 in J. Dillon, *The Middle Platonists*, New York 1996, str. 139–183.

Zgodovinar Jožef Flavij nam ga predstavi (*Jud. starožitnosti* 18,8,1) kot odličnega in uglednega moža, ki v filozofiji nikakor ni neizveden. Odmev njegove filozofije pa je bil med judovskimi sodobniki celo v Aleksandriji zanemarljiv (med rabini pa sploh nikakršen), izreden pa med prvimi filozofi, očetni novozavezne teologije (Klemen Aleksandrijski, Origen, Evzebij iz Cezareje, Gregor iz Nise). Celo srednjeveška judovska filozofija Filona ne pozna, oziroma ga je sprejela kot kristjana ('Philo Christianus') iz spisov krščanskih sodobnikov, ki so Filona dolgo cenili kot *cerkvenega očeta honoris causa* (D. T. Runia), dokler ni teolog in filolog J. A. Fabricius v disertaciji (1693) dokazal, da gre pravzaprav za Juda in platonista. Novoveško judovstvo je Filona spoznalo prek del rabina Azarije b. Rossija iz Mantove, ki je leta 1573 zapisal, *da ga [Filon] ne bom klical niti 'rabin' niti 'modrec' niti 'heretik' niti 'dvoimljivec,' ampak mu bom raje rekel kar 'Aleksandrijec'*.

Filon sam se nam nikdar ne predstavi kot 'Aleksandrijski,' pač pa ga tako označuje zgodovina filozofije od Hieronima naprej (*Philon Iudaeus, natione Alexandrinus* v *O slavni možeh* 11,1), da bi ga tako ločila od filozofa Filona iz Aten (IV. stol.); Filona, dialektika iz Megare; arhitekta Filona iz Elezije (IV. stol.), filozofa in Cicerovega prijatelja Filona iz Larise (I. stol.), matematika z istim imenom iz Gedare, diakona Filona iz Kilikije (Ignacij Antiohijski, *Pismo Filadelfijcem* 11,1; *Pismo Smirčanom* 10,1), škofa Filona s Cipra, *vir sanctus*, avtorja komentarja Visoke pesmi (PL 40) itd. Glej še D. T. Runia, *Philonic Nomenclature* v *Studia Philonica Annual* 6 (1994), str. 1–27.

⁵ J. Dillon, *The Middle Platonists*, str. 139.

⁶ E. Schurer, *The History* 3/2, str. 813.

⁷ Ch. Haas, *Alexandria in Late Antiquity*, Baltimore 1997, str. 98.

prekašal vse svoje sodobnike.⁸ H. A. Wolfson je prepričan, da ni po Aleksandrovih osvajanjih noben filozof – z eno samo izjemo – grški filozofiji uspel dodati kaj posebej novega.⁹ Izjema je seveda prav Filon Aleksandrijski.

Nobenega dvoma ne more biti o tem, da stoji Filon na začetku nove dobe filozofskega mišljenja. V zgodovini filozofije je prav on prvi pokazal na potrebo sožitja med bibličnim razodetjem in našim vedenjem o Bogu. Cerkevni očetje bodo nadaljevali tam, kjer je končal Filon, priznava francoski patrolog, kardinal J. Danielou.¹⁰ Kot filozofi pa lahko skupaj z H. A. Wolfsonom ugotovimo, da bo odnos med bibličnim razodetjem in filozofijo, med Bogom filozofije in Bogom vere (Svetega pisma) predmet filozofskih razprav še dolgo v novi vek. Čeprav se Filona v filozofskih obravnavah antične misli običajno le kratko omeni,¹¹ bi se brez njegove dovršene sinteze grštva in judovstva zgodovina filozofske misli nemara razvila precej drugače. Kljub temu da prizna klasična zgodovina zahodne filozofije judovstvu *le vnarjano in historično omembo*,¹² mora Filona vseeno *bežno omeniti*, preden lahko nadaljuje z neo-platonisti. Ti so bili pač *tesno povezani z revolucijo, ki jo je na svet prineslo krščanstvo*.¹³ Kot predhodnica krščanski filozofiji torej, ki je že poznala nekaj *krščanskih idej* (Hegel), ni pa bila še sposobna – kakšna obtožba – *dokazati resničnosti nauka o sveti trojici*.

178

Po družbenem položaju in bogastvu se je zdel Filon podoben Platonu, po osebni skromnosti Sokratu, po religioznem navdihu, duhovnosti in numerologiji Pitagori, po zavračanju užitka in hladnem odnosu do žensk stoikom,¹⁴ po svojem

⁸ Evzebij iz Cezareje, *Zgodovina Cerkve* 2,4.

⁹ H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 3.

¹⁰ Navajam po D. T. Runia, *Philo in the Early Christian Literature*, Minneapolis 1993, str. 53.

¹¹ Klasični Vorlanderjev prikaz zgodovine filozofije (1949) ga predstavi kot predhodnika neo-platonizma; edinega v poglavju o 'judovsko-aleksandrijski teozofiji.' Filon *brez zadržkov razlaga spise stare zaveze kot prisposobe. Njegova metoda ni ne grška ne judovska* (slovenski prevod, str. 176). K. Vorlander ga označi za *predhodnika srednjeveškega misticizma in shloastike ali, če hočete, tudi celotne spekulativne teologije*. Prim. tudi F. Copleston, *A History of Philosophy*, Westminster, Maryland 1960 (1946), 1:457–462, kjer je avtor ugotavlja, da je *filonizem pripravil pot neoplatonizmu*.

¹² Hegel, *Zgodovina filozofije* 1:110 in 3:1.

¹³ Hegel, prav tam 1:374.

¹⁴ Filonovo zasebno (družinsko) življenje je sploh posebna uganka. Nikjer ne spregovori o svojih starših, ženi in otrocih, kar je za pravovernega Juda nekoliko nenavadno, ali pa – prav obratno – dokaz dejstva, ki niti ne potrebuje posebne omembe. Seveda je mogoče, da je bil Filon kot stoik

moraliziranju Seneki ali Epiktetu, po raznolikosti opusa in univerzalni izobrazbi Aristotelu, po poslušnosti Bogu Izraelovim prerokom, po ljubezni do njega in njegovih zakonov pa Mojzesu. Izjemnost njegove filozofije je prav v sintezi grštva in judovstva, ki bo določala tudi njegovo pojmovanje Postave in Dekaloga. *Postava je bila Judom takšno razodetje, kot filozofija Grkom,*¹⁵ zato ne more biti narobe, če Sveto pismo beremo filozofsko, filozofijo pa razumemo religiozno, saj je resnica ena sama in prihaja od Boga, le poti do nje so različne. *Drugim narodom je dal Bog drugo vrsto modrosti, ki so jo osvojili z lastnim trudom in z božjo pomočjo. To človeško modrost si delijo 'otroci vzhoda,' Egipčani, Feničani in Babilonci.*¹⁶

Osebno usodo izseljenega Juda razume Filon kot izredno dejanje božje previdnosti, ki je izbranca izvoljenega Izraela postavilo v grško kulturno okolje, ga obdarilo s poznavanjem stare kulture Egipta, z življenjem v svetovljanskem mestu, z osebno karizmo radovednega modreca in z odličnim poznavanjem grške filozofije, ki je *conditio sine qua non* izobrazbe njegovega časa.

Bilo je obdobje, ko sem imel veliko prostega časa za filozofijo in kontemplacijo (θεωρία)¹⁷ kozmosa z vsemi njegovimi lepotami, tako da sem si osvojil njenega duha in si ga prilastil v vsej njegovi lepoti in prijetnosti in v resničnem blagoslovu, ki ga prinaša filozofija. Moji stalni spremljevalci so bila vprašanja o Bogu in verskih resnicah, ki sem se jih vedno veselil s takim veseljem, da se ga nisem nikdar mogel naveličati ali preobjesti. Pri tem nisem imel nobenega predsodka ali podle misli,¹⁸ in tudi izmuzniti se niti slučajno nisem želel v svet iskanja osebnega ugleda, bogastva ali telesnega ugodja, ampak se mi je vedno

179

prijatelj celibata (morda podobno, kot njegov sodobnik Pavel iz Tarza – 1 Kor 7,8), a najbrž bi prav zaradi tega potem ne mogel uživati tolikšnega ugleda med rojaki?

¹⁵ H. A. Wolfson, *Philo* II, str. 143.

¹⁶ Prav tam I, str. 21.

¹⁷ Tudi: opazovanje, gledanje (Herodot 4,76,1), motrenje, poglobljeno razmišljanje o, *speculatio*; kot v *Nik. etiki* 1140a 24; 1122b 17; 1169b 33 in *Metafiziki* 1003b 15. Podrobneje o Aristotelovi rabi besede v: W. K. C. Guthrie, *Aristotle*, Cambridge 1990, str. 396–398. Filon uporablja pojem v *O stvarjenju* 25,77; *Alegorijah postav* 1,17,58; *O Dekalogu* 20,98 in še na kakih petdesetih drugih mestih. Njegov čas še ne pozna ostre ločnice med motrenjem (*theoria*) in delovanjem (*praxis*), značilne za kasnejšo (stoiško, neopitagorejsko in krščansko) filozofijo. Seneki (*Moralna pisma* 94,45) je kontemplacija že ½ vrline, drugo polovico pa predstavlja delovanje po dognanih principih. Le razsodno bitje zna misliti, in le misleče motriti duhovno stvarnost, uči Aristotel (*O duši* 415a 11). Kontemplacija podob je prva faza pitagorejske znanstvene metode (prim. Jamblih, *Komentar Timaja* 5,6-7).

¹⁸ Filon zavrne možnost, da bi ga imeli za sofista, ki so pač polni podlih misli.

zdelo, da me nosi nekje visoko v višavah, skupaj z dušo, ki je bila obsedena z nekim od Boga danim navdihom. Bil sem sopotnik sonca in meseca, nebes in vsega sveta.¹⁹ Kot s stražarskega stolpa sem gledal na svet z očmi svoje duše; v neizrekljivem motrenju sem preiskoval vse stvari na svetu, sam sebi pa sem se zdel srečen, ker sem se uspešno izognil zli usodi, ki more prizadeti človekovo življenje (O pos. določbah 3,1,1-2). Vzneseno osebno izpoved Filon nadaljuje v podobnem slogu, konča pa jo z značilno obljubo svojim bralcem: *Mene se torej držite tisti, ki ne želite svetih spisov le prebrati,*²⁰ *ampak si želite v moji ljubezni do pravega spoznanja tudi natančno ogledati vsakega izmed njih in doživeti razodetje tega, kar ni znano množicam* (3,1,6). Filonovo povabilo je vabilo k filozofskemu branju Svetega pisma, on sam pa se nam predstavi kot duhovni voditelj; kot prvi katehet svojih bralcev.²¹

*Ko me je spodbudni nauk filozofije prvič pritegnil in sem si ga poželel,*²² *sem se že v najzgodnejši mladosti sklenil družiti z njeno tovarišico gramatiko, in vse, kar sem z njeno pomočjo spoznal*²³ *– pisanje, branje in študij poezije*²⁴ *– sem posvetil njeni gospodarici.*²⁵ *In spet sem šel potem v družbo z drugo, namreč z geometrijo, in očaran sem bil nad njeno lepoto, ker je kazala simetrijo in razmerje v vsakem delu. Pa vseeno nobenega izmed njenih otrok nisem zadržal zase, ampak sem jih vse poklonil v dar zakoniti ženi.*²⁶ *In spet me je moja gorečnost vodila naprej v družbo s tretjo; bogato v ritmu, harmoniji in melodiji*

180

¹⁹ Prim. Platon, *Teaitet* 173e (Pindar) in *Faidros* 246b; 248a. Občudovanje nebesnih teles in čudenje nad brezmejnostjo kozmosa je prva stopnja filozofskega študija, glavni namen človekovega življenja pa je opazovanje nebes in narave, je učil Pitagora (poročata Aristotel in Jamblih).

²⁰ Morda kritika dobesednega branja filozofskih besedil, kakršno najdemo tudi pri Seneki (*Moralna pisma* 108,24).

²¹ O genezi pojma 'kateheza' in njenem aleksandrijskem poreklu glej A. van den Hoek, *The 'Catechetical' School of Early Christian Alexandria and Its Philonic Heritage* v *Harvard Theological Review* 90 (1997), str. 59–87. Za razliko od sodobnika iz Tarza (prim. Rim 1,1 in 1 Kor 1,1), se Filon ne razglašča za apostola, pa tudi za oznanjevalca veselih novic (evangelista) ne.

²² Poželenje po modrosti je edino častno poželenje, saj je filozofija tudi stoikom *ljubezen do modrosti* (Seneka, *Pisma* 89,4). Zanimivo, da je tudi tu mogoče najti vzporednice z judovsko tradicijo, kjer je poželenje po Postavi (prim. Ps 119,16;24;97) lastnost pobožnega Juda, termin sam pa je – tako kot v grštvu – vzet iz spolnega življenja. Kralj Salomon je bil po rabinski legendi tako zaljubljen v Postavo, da se je želel z njo kar poročiti... Iz grške tradicije vemo, da so mnogi izobraženci spali s priljubljeno filozofsko knjigo pod vzglavjem (npr. Aleksander Veliki s Homerjem – poroča Plutarh, *Aleksander* 12).

²³ Db. spočel, zaplodil.

²⁴ Splošni standard grške izobraženosti v Filonovem času.

²⁵ Tj. filozofiji.

²⁶ Namreč filozofiji, ki je zakonita družica mislečega.

– z imenom glasba (μουσική).²⁷ Skupaj z njo sem se potem družil še z diatoniko, hromatiko in harmonijo, s konsonanco četrte, pete ali šeste oktavne dolžine. A tudi nič od tega nisem vzel v skrivno zalogo, ker sem želel videti zakonito ženo, bogato gospo, z deset tisoč služabnicami okrog nje. Mnogi se namreč ujamejo v zanko služabnic in prezrejo gospo. Celó odrastejo in se postarajo, nekateri zapičeni v poezijo, drugi v geometrijske like, druge spet zmešajo barve glasbene lestvice in množica drugih stvari, tako da nikdar ne poletijo k sreči,²⁸ ki jo lahko nudi le zakonita žena. Vsaka umetnost (τέχνη) ima v resnici svojo privlačnost in moč svojega čara in mnogi, zapeljani od privlačnosti in čarov, ostanejo kar tam in pozabijo na zaobljubo filozofiji (...). Tako kot šolski predmeti prispevajo k osvojitvi nauka filozofije, tudi filozofija prispeva k pravi modrosti. Filozofija je večšina študija modrosti, modrost pa je spoznanje vseh stvari, božanskih in človeških, in njihovih vzrokov. Kot je šolska vzgoja zavezana služabnica filozofije, mora biti tudi filozofija služabnica modrosti. Filozofija nas uči nadzora nad želodcem²⁹ in nad organi pod njim,³⁰ prav tako pa tudi nadzora nad jezikom. Takšen nadzor – pravijo – je želeli že zaradi nadzora samega, domnevajo pa, da ima še večji in bolj vzvišen namen,³¹ če ga izvajamo v čast in službo Bogu (O predhodnih vprašanjih 14,74-80).

Podobno kot Pitagori, Sokratu (Ksenofan, *Spomini* 1,2,7), Platonu (*Teaitet* 155d; *Protagora* 326e; 361b; *Simpozij* 178a; *Zakoni* 957c), Aristotelu (*Metafizika* 982b 13), stoikom (D. Laertski 7,123) ali judovskim sodobnikom (npr.

181

²⁷ O mestu glasbe v Platonovi filozofiji glej W. Jaeger, *Paideia* III, Oxford 1986, str. 250 in sl., o Aristotelovem pojmovanju le-te glej v A. Barker, *Greek Musical Writings* II, Cambridge 1989, str. 66–97, o definicijah in pomenu pojma samega v kasnejši filozofiji glej pri A. Kvintiljan (I. stol.), *O glasbi* zlasti 1,4 in 3,27 (odnos med glasbo in filozofijo), obširneje o mestu glasbe v Filonovem opusu pa v *Philo's views on Music*, v Feldman, *Studies in Hellenistic Judaism*, Brill, Leiden 1996, str. 504–528.

²⁸ Tudi Epikuru in epikurejcem (Sekst Empirik, *Zoper učitelje* 11,169) je filozofija disciplina, ki nas, če jo znamo pravilno gojiti, pripelje k srečnosti (mentalno ugodje), ki je sploh smoter vsega človekovega življenja in delovanja (Aristotel). Judovsko pojmovanje srečnosti – če spet dodamo nujno paralelo – pa je tesno povezano s študijem Postave, ki v njej izvedenemu nudi telesno (sic), intelektualno in duševno ugodje, pa tudi občutek bližine tistemu smotru srečnosti, ki k njemu po naravi vsi težimo (prim. Aristotel, *Nik. etika* 1094a 2).

²⁹ Prava mera v prehranjevanju in posebna dieta so sestavni del helenističnega pojmovanja filozofije; posebej pitagorejske (prim. D. Laertski, *Življenjepisi filozofov* 8,33-34 in Porfirij) – in religije.

³⁰ Nadzor nad strastmi je pogoj treznega razmišljanja; prim. Andronik, *O strasteh* 1 in Plutarh, *O vrtni* 446f.

³¹ Da namen posvečuje dejavnost je Filon morda povzel iz (grške in/ali) judovske tradicije, kjer pozna rabinsko pravo znanstvo precej razprav o namenu dejanja in o vplivu le-tega na dejanje samo in na nebeško plačilo zanj (prim. vsaj P Avot 2,2; 4,2; 4,5).

Sir 16,11; 26,11; Prg 6,30), je tudi Filonu izhodišče filozofije čudenje (θαυμαζέω)³² nad vsem okrog njega. Najprej nad lepoto sveta in umnostjo njegovega stvarnika (*O stvarjenju* 2,7); o imenih, ki jih je le-ta podelil stvarcem (*Alegorije postav* 2,5,14); nad njegovim templjem (*O pos. določbah* 1,13,73), nad njegovo sveto besedo (*Kdo je dedič božanskih stvari* 42,201), bibličnim odlomkom (51,252) ali junakom (51,256; *O Mojz. življenju* 1,48,264; *O Abrahamu* 7,38). Seveda se Filon prav filozofsko čudi tudi božjim zakonom (*O predhodnih vprašanjih* 31,179), desetim zapovedim (*O Dekalogu* 6,20) in Postavi kot taki (*O Mojz. življenju* 2,5,25). Mojzes občuduje Boga (*Alegorije postav* 3,74,208) in njegove čudeže (*O Mojz. življenju* 1,32,177), Filon pa tako Boga, kot tudi Mojzesa in njegovo modrost (2,37,197).

182 Spoznanje Boga je bistveni namen filozofije, pot do tja pa je dolga in zahtevna. Filon meni, da je kot *kraljevska cesta* napovedana že v 4 Mz 20,17, če le znamo pravilno razumeti biblični stavek. *Kot drži, da je Bog prvi in edini Bog vesolja, drži tudi, da je pot do njega kraljevska pot,*³³ *in prav po pravici za kraljevsko tudi označena. Za takšno pot pa je treba smatrati filozofijo. Toda ne tiste, ki jo dandanes zasledujejo množice sofistov (ki študirajo umetnost izražanja, ne pa resnice), ampak tisto starih, ki so živeli to, kar so študirali, zavračali vabljive prevare užitka in se navzeli vrline resnega študija vsega, kar je tega vredno. Takšna kraljevska pot, ki smo rekli, da je prava in pristna filozofija, se po Postavi imenuje božja beseda (λόγος) in božanski razum (O izgonu Kajna 30,101). Filozofija pomeni pozoren študij modrosti, modrost pa je spoznanje božanskih in človeških stvari in njihovih vzrokov (O predhodnih vprašanjih 14,79).*³⁴

³² V kontekstu helenistične filozofije pomeni izraz tudi: gledanje (zlasti čudežev narave ali boga), kontemplacija, občudovanje in čaščenje. V religiji: razodetega Boga ali njegovega čudeža (2 Mz 3,20; Joz 3,5; Lk 24,41); globlji način percepcije (ne zgolj zrenje s telesnimi očmi). Prim. *mysterium tremendum* v LXX Job 17,8; 21,5; 42,3, pa tudi Lk 1,21 in 63. Pri Filonu glej še rabo besede v *O stvarjenju* 14,45; *O Dekalogu* 4,16; 7,24; *O pos. določbah* 2,1,3; 5,23; *O Abrahamu* 21,103 itd.

³³ Morda odkazuje formulacija na judovsko ozadje Filonove grške misli, saj je 'kraljevska pot' v besednjaku njegovih rabinskih sodobnikov včasih naziv za Postavo oz. rabinsko pravo (heb. *halakha*). Prim. 2 Mz 18,20. Morda pa je v ozadju izraza (λόγος) Heraklitov nauk o neskončni poti duše, ali pa stoiško razumevanje življenja kot stalnega popotovanja do končnega spoznanja. Izraz lahko smiselno prevedemo tudi kot 'kraljevsko metodo.'

³⁴ Da mora moder človek poznati vzroke stvari (in ne le stvari same), je Filon najbrž povzel po Aristotelu (*Nik. etika* 1141a 18 in *Metafizika* 982a 2) oz. po stoiških teoretikih svojega časa. Tudi pravna znanost je *divinarum atque humanorum rerum notitia (scientia)*, kot bodo kasneje (533) učile Justinjanove *Institucije* (1,1).

Filozofiji pripadajo vse definicije (*O predhodnih vprašanjih* 26,147); tako v geometriji, glasbi, poeziji in gramatiki. *Izključna domena filozofije je, da razišče kaj je to veznik, samostalnik ali glagol* (26,149). Gramatika nam govori o literaturi pesnikov in zgodovinarjev; kaže nam zglede junakov in pol-bogov iz preteklosti. Glasba nas očara s svojim ritmom, harmonijo in melodijo,³⁵ geometrija pa pouči dušo o enakih proporcih in logičnih zaporedjih, ki nujno porodijo tudi vnemo za pravičnost. Retorika nas nauči opazovati dejstva, vaditi misli in izražanje, *česar ni narava zaupala nobenemu drugemu živemu bitju* (4,17). Dvojčica retorike je dialektika, ki nas uči ločevati prave argumente od napačnih, razkrinkavati navidezno modrost sofistov in druge prevare. Smiselno in modro je tedaj poznati naštete discipline, ker nemara prav *prek služabnic dospemo do spoznanja prave modrosti* (4,18), ki je v resnici *gospa* (Prg 8,1; 9,1). Podobno kot tudi telesu ne moremo že v začetku nuditi močne hrane, ampak sme le-to uživati šele odrasel mož, otroci pa so deležni mlečne.³⁶ Vse naštete discipline so stvar osnovne, nižje izobrazbe. Filon jih simbolično primerja z *ljudmi nižje rase* (tj. z Egipčani) in z Abrahamovo *stransko ženo* (služabnico) Hagar.³⁷ Vse to so čutna spoznanja, do katerih se dokopljemo z razumno rabo oči, ušes in drugih čutil, za svoj predmet imajo določene objekte; so intencionalno usmerjena. O svetu ni mogoče soditi, če ga ne poznamo, zato je dovršena raba čutil nujna predstopnja filozofskega motrenja. Filon primerja te znanosti s prehodnim gostom, ki mesta, v katerem se je zadržal, ne razume kot svoje končne postaje, in je vsepovsod tujec, dokler ne dospe v domače mesto. Podobno kot tudi posvojeni otrok ni pravi član družine posvojitelja.

T. i. svobodne umetnosti (gramatika, literatura, geometrija, glasba in retorika) lastnega smotra nimajo v sebi, ampak vodijo v koristno dejavnost, k praktičnemu delovanju. Učimo se jih *zaradi nečesa drugega* in so tako ancilarnega značaja. Iz stoiške filozofije poznamo Zenonovo stališče, kako so zaradi tega takšna znanja (ἐγκύκλια) sploh nesmiselna.³⁸ Arist s Kosa (III. stol. pr. n. št.) je začel z naukom, da so svobodne umetnosti služkinje, filozofija pa *gospa* (δέσποινα) in kraljica (βασίλισσα).³⁹

³⁵ O trojni členitvi glasbe glej *O poljedelstvu* 31,137, o ozadju tega pa – med drugim – pri Aristotelovem učencu Aristoksenu iz Taranta v *Elem. harmonije*, pri Nikomahu iz Gerase (II. stol.) in v Ptolomejevem spisu *Harmonija*.

³⁶ Prim. podobno misel pri njegovem sodobniku Pavlu (1 Kor 3,1) in v Heb 5,12.

³⁷ Prim. še *O izgonu Kajna* 38,130.

³⁸ D. Laertski 7,32. Krizip jih je vseeno smatral za uporabna (prav tam 7,129). Prim. še Aristotel, *Nik. etika* 1096a.

³⁹ D. Laertski 2,79-80.

Za razumevanje Filonovega pojmovanja odnosa med znanostmi in filozofijo je značilna tudi njegova alegorična razlaga stavka o *trmoglavem sinu, ki ne poslušša ne očetovega ne materinega glasu in ju ne uboga* (5 Mz 21,18).⁴⁰ Najprej razloži, kako je 'oče' pravzaprav Bog in 'mati' modrost, na drugačen način pa je zanj aktualno tudi enačenje 'Boga' s filozofijo in 'matere' z znanostmi (*O pija-nosti* 8,30-9,34). In skupaj imata štiri vrste otrok:⁴¹ take, ki poslušajo le očeta, samo mater, nikogar izmed njiju ali pa oba. Resnično modri so seveda le slednji, ki so tudi *najbolj odlični varuhi zakonov, ki jih je postavil oče – torej razum – in zvesti služabniki običajev, ki jih je vzpostavila njihova mati vzgoja* (20,80).

Zanimiva je tudi Filonova teorija, v kateri praktične in teoretične znanosti primerja s spolno predigro, filozofijo pa z aktom penetracije. *Vrline pravzaprav sploh ne moremo spočeti, če nismo prej [kot v predigrji] občevali z njenimi priležnicami. In služabnica modrosti (σοφία) je kultura, ki se jo pridobi z osnovno učenostjo (ἐγκύκλια)*⁴² v šolskih tečajih. Da bi primera morda ne ostala nerazumljiva nedolžni mladini, jo filozof razloži z enostavno sliko iz vsakdanjega življenja. *Podobno kot imamo v naših hišah zunanja vrata pred tistimi, ki vodijo v sobe, in v mestih predmestja, prek katerih šele dospemo v sam center, se tudi v šolah osnovne znanosti učimo pred modrostjo samo: prvo je pot, drugo pa cilj h kateremu vodi* (*O predhodnih vprašanjih* 3,9).

Prepričanje o prestižni vlogi filozofije je bilo v prvem stoletju zelo razširjeno med grškimi izobraženci. Tudi Filon pojmuje filozofijo na takšen način, o čemer priča tudi členitev kraljevske discipline na logiko, fiziko in etiko, ki je značilna za stoiške filozofe.⁴³ *Stari so – pravijo – vedno ločili tri filozofska načela, primerjali pa so jih s poljem in drevesi. Naravno filozofijo so primerjali z drevesi in rastlinami, moralno filozofijo s sadeži na njih (z namenom, s katerim smo drevesa sploh sadili), logiko pa s plotom ali ograjo* (*O poljedelstvu*

⁴⁰ Glede rabske interpretacije odlomka o upornem sinu glej Mišna [M] Sinedrij 8,1-8,5. Filon isti odlomek razloži na drugačen način v *O pos. določbah* 3,41,232.

⁴¹ Zanimivo je, da pozna podoben način izražanja o različnih kategorijah ljudi tudi Pirke [P] Avot (5,10-5,15) in druga rabska literatura.

⁴² Tudi: 'zaokrožena vzgoja, izobrazba,' lat. *studia humanitatis*.

⁴³ Prim. D. Laertski 7,39 (Zeno, Krizip, Diogen Babilonski, Apolodor, Kleantes, Zeno iz Tarza); M. Avrelij, *Samemu sebi* 8,13; Seneka, *Moralna pisma* 89; Sekst Empirik, *Zoper učitelje* 7,19 (Pozi-donij) in Plutarh, *O stoiških nasprotjih* 103 5a. V grškem jeziku Filonovih judovskih sodobnikov je bil izraz $\epsilon\theta\omicron\omega$ v rabi za obredna določila Mojzesove Postave (prim. Apd 6,14; 15,1; 16,21; 21,21). O Filonovem pojmovanju etike in grškem razumevanju besede glej H. A. Wolfson, *Philo* II, str. 165–321.

3,14).⁴⁴ Filozof je *raziskovalec vzvišenih resnic narave* (*O Abrahamu* 20,99), saj je ustvarjena narava sama ravno najbližje božjemu.

Etika nas uči *kako izboljšati moralni značaj, da bi zakoprnel po spoznanju in uporabi vrline* (*O spremembi imen* 10,75), pa tudi spoznanja *o Njem, ki je ustvaril svet* in vanj položil zakone moralnosti. Spoznanje Boga po Filonu ni stvar naravoslovja, ampak etike. Njegov Bog ni več (samo) semitski Bog Abrahama, Izaka in Jakoba, ampak θεός ὑψιστος; najvišje božanstvo helenistične teologije.⁴⁵ V tem je podoben bogovom Egipčanov, ki jih je doletela ista usoda asimilacije v grški svet. Boginja Izis je postala Atena (Plutarh, *O Izis in Ozirisu* 354c), bog Amon Zeus (Herodot 2,42) in v Egipt so se z *grškimi priseljenci*

⁴⁴ Tudi tej Filonovi trditvi je mogoče najti ozadje v rabinski modrosti, ki z *ogrado okrog nauka* (P Avot 1,1) razume pravila logičnega sklepanja in korektno metodo eksegeze (ali pa obrambo nauka pred krivoverci?).

⁴⁵ Izraz najdemo v: *Alegorije postav* 3,8,24; 3,26,82; *O izgonu Kajna* 25,89; *Odpostanstvo h Gaju* 23,157 in drugje. Takšno poimenovanje (heb. *el elion*) srečamo tudi v hebrejski Bibliji (1 Mz 14,18-22), a le za (poganskega) boga kralja Melkizedeka iz Salema (izjeme so npr. Ps 78,35; 46,4). Filonov vir (glej *Alegorije postav* 3,26,82) je prav odlomek o Melkizedeku, saj tak izraz kot on, na tem mestu uporablja tudi LXX. Grški bralec (politeist) je v izrazu najbrž prepoznal naziv za vrhovno božanstvo: Zeusa (tako npr. že Pindar in Ajshil), saj izraz 'najvišji bog' predpostavlja tudi nižja božanstva. Da bi Filon tudi takšnim bralcem povedal, kako biblični Bog ni del politeističnega Panteona, k izrazu pogosto citira pojasnilo: *ni ga, razen Njega* iz 5 Mz 4,39. LXX uporablja grško besedo le za Boga (tako tudi Origenova *Heksapla*), ki bodisi 'prebiva v nebesih' ali pa je 'gospodar nebes,' in torej ni več rodovno, ampak univerzalno narodno božanstvo Izraela. Če gre verjeti Evzebiju (*Priprava na evangelij* 1,10,14), je bil izraz v rabi že v II. tisočletju pr. n. št. V Vulgati: *altissimus*; tudi *excelsus* (1 Mz 14,19).

Zanimivo je, da se isti izraz pojavlja tudi v pitagorejski filozofiji (D. Laertski 8,31), kot vzvišeni, sublimni prostor muz, do katerega bog Hermes vodi človekovo dušo (Pitagora se je imel za Hermesovega sina; D. Laertski 8,4). Tudi: klimaks besede ali mišljenja (kot pri Ps. Longinu). LXX (Job 16,19) uporablja izraz za 'nebesa.' Podobno ga kot 'višavo' najdemo pri Mt 21,9, Mr 11,10 in v Razodetju, kot sinonim za Boga pa pri Lk 1,76; Lk 8,28; Mr 5,7 in Apd 16,17. Tudi v *Sib. orakljih* srečamo ta izraz (3,519; 719), kot tudi drugod v spisih helenističnega judovstva.

Glej še *Theologisches Worterbuch zum Alten Testament* IV, [Kittel] Stuttgart-Berlin-Koln 1989, str. 131 in sl. Filon je prvi Jud, ki je o Bogu napisal posebno filozofsko razpravo. Glej prevod v *The Studia Philonica Annual* 10 (1998), str. 1-33 (prev. F. Siegert). V takšnem kontekstu je zanimivo vprašanje rabinskega pravoznanstva, ali prepoved vsakega upodabljanja Boga (2 Mz 20,4) vključuje tudi prepoved pisanja razprav o njem? Prim. o tem še 3 Mz 22,32. Med Grki je knjigo s takšnim naslovom napisal Aristipov učenec s konca IV. stoletja, ateist Teodor (D. Laertski 2,98-102), ki jo je poznal tudi Filon (*Vsak dober človek je svoboden* 18,127), a se z njeno brezbožno vsebino seveda ni strinjal.

Kar se samega izraza tiče, je zanimiva tudi referenca v Heb 7. Glej še M. Jastrow, *A Dictionary of the Talmud*, Philadelphia 1903, str. 1082, o grškem prevajanju hebrejskih nazivov za Boga in o filozofskem ozadju vsakega izmed njih pa v H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 1-55.

priselile tudi grške besede, ki so ostale do danes kot tujke v tuji deželi (Plutarh, prav tam 375f). Posamezna božanstva so iz oseb in osebnega boga postala poosebitve vrlin (npr. Isis – modrosti), najvišji Bog pa je kasneje poosebljal luč (1 Jn 1,5), duha (1 Jn 4,24) in najvišjo vrlino – ἀγάπη (1 Jn 4,8).

Grki so hvalili Anaksagoro in Demokrita, ker ju je želja po filozofiji privedla do tega, da sta opustila svoja polja in so jih popasle ovce.⁴⁶ Tudi sam ju občudujem, ker sta se pokazala tako vzvišena nad bogastvom (O kontemplativnem življenju 2,14). Filonov filozofski ideal je pravzaprav stoiško in kontemplativno življenje, v katerem je človek prost skrbi za ta svet in prav zato toliko bližje Bogu in božanskim resnicam filozofije. Takšen ideal je sam spoznal v judovski meniški skupnosti terapevtov v Egiptu, ki vsak dan dvakrat molijo: ob zori in ob mraku; prvič za lep in jasen dan (...), drugič pa za počitek duše (3,27). Sicer se ukvarjajo z duhovnimi vajami, berejo Sveto pismo in iz njega črpajo prvobitnih modrosti, ker ga berejo kot alegorijo. Prepričani so, da so zapisane besede le simboli nečesa skritega in da je prava narava tega lahko razodeta šele, če študiramo njegov skriti pomen (3,28). Nauk skupnosti Filon imenuje sveta filozofija (3,26). Samotno življenje (mož in žena), uboštvo, duhovne vaje, alegorično branje Svetega pisma, molitev, zatajevanje in strog sistem religiozne prakse so najboljša pot do pravega filozofsko-teološkega motrenja božjega bistva. Kontemplativni del filozofije je v resnici najboljši in najbolj Bogu blizu (8,67), in kdor se z njo ukvarja je državljani sveta in nebes hkrati (11,90).⁴⁷

186

Iz podobnih razlogov ceni Filon tudi esensko skupnost v Palestini, ki se je odrekla življenju v pokvarjenih mestih in krvavim daritvam v templju, ter želi služiti Bogu v svetosti dnevnih opravil, duhovnih daritev, v molitvi in askezi, saj so med vsemi na svetu takorekoč edini, ki so se zavestno odrekli zemlji in denarju – in so prav zaradi odpovedi vsemu premoženju lahko zares bogati (Vsak dober človek je svoboden 12,77). Tako zelo svobodni so lahko le brez premoženja, z življenjem v skupnosti pa dokazujejo, kako je narava res ustvarila vse ljudi enake in kako je človek tudi v samotnem življenju v resnici

⁴⁶ Glej še Plutarh, *Periklej* 16; Platon, *Hipias veliki* 283a in Cicero, *Razprave iz Tuskula* 5,114. Drugačno legendo glej pri D. Laertski 2,6.

⁴⁷ Dodati moramo, da je v ozadju Filonove simpatije do kontemplativnega in vzdržnega (ἐνκράτεια) življenja morda njegovo branje Aristotela (*Eudemova etika* 1223b; *O duši* 433a 7), ki priporoča predvsem življenje v skladu z razumom – kar so kasneje privzeli tudi stoiiki. *Nasprotje od poželenja je vzdržnost*, uči Filon (*O pos. določbah* 1,29,149), ki je kot čuvaj prave razsodnosti, varuhinja pobožnosti in pogoj treznega razmišljanja.

družbeno bitje. *Večina njihovih filozofskih razprav je v obliki alegorije* (12,82), a izvedeni niso le v filozofiji, ampak tudi v praksi pobožnosti, svetosti, pravičnosti, javnega in zasebnega delovanja, spoznanja dobrega in ločevanja dobrega od zla; v ljubezni do Boga, v ljubezni do vrline in v ljubezni do človeka. Zaradi tako krepostnega življenja jih Filon imenuje *atleti vrline* (13,88), ki daleč prekašajo grške salonske filozofe in pedantneže.

Čprav je Filonov eklektični filozofski projekt izvirno avtorsko delo, pa je njegovo pojmovanje filozofije in njenega mesta v helenistični kulturi zelo sodobno tistemu sodobnikom: grškim in latinskim filozofom različnih usmeritev.

Same judovske skupnosti v diaspori so bile za zunanjega opazovalca res bližje filozofski šoli kot pa kultu ali religiji. Aristotelov učenec Teofrast (372–288) meni,⁴⁸ da so Judje kar *filozofi po rodu* (τό γένος),⁴⁹ ker neprestano govorijo o Bogu in njegovih zakonih, molijo, opazujejo zvezde in sploh živijo v dovršenem sistemu *filozofske religije*, ter se v čaščenju enega najvišjega božanskega bitja dvigajo visoko nad mistične kulte sodobnikov. Domnevno je sam Aristotel označil Jude za *potomce indijskih modrecev*, ki jim v Siriji pravijo 'Judje'.⁵⁰ Poznavajoč takšno ozadje grške percepcije judovstva že v stoletjih pred njim, Filon ni imel preveč težkega dela, ko je poskušal takšne predstave Grkov o Judih obuditi, jim dati kvalitetno akademsko formo in jih smiselno vpeti v kulturno-filozofski diskurz svojega časa. Iskanje idealne 'filozofske religije' in idealne 'nebeške ustave' je bilo značilen del miselnega podjema helenističnega intelektualca, ki je pri iskanju tako velikih odgovorov seveda najprej izhajal iz Platonove filozofije in tradicije platonizma, velikim zgodbam klasične misli pa je pridružil še tradicijo lastne filozofske (pitagorejstvo, aristotelizem, stoicizem, epikurejstvo ...), narodne (judovstvo) ali verske (mistični kult, orfiki, religija Egipta ...) provenience.

Kljub spoštovanju grške filozofije in imenom slavnih klasikov, ki jih Filon občuduje in pogosto navaja, pa vrha človeške misli zanj ne predstavlja ta ali oni antični filozof, ampak Mojzes, *največji in najpopolnejši izmed ljudi* (*O Mojz. življenju* 1,1,1), *najboljši izmed vseh zakonodajalcev v vseh deželah*;

⁴⁸ V neohranjenem spisu *O pobožnosti* navaja Porfirij, *O vzdržnosti* 2,26. Teofrast z Lesbosa je vodil atenski licej za Aristotelom (kar 35 let), in imel menda celo 2000 učencev. Velja za avtorja razprav *O botaniki*, *O čutilih*, *O kamnih*, *O ognju*, *O vetrovih*, *O ribah na suhem*, *Metafizika* itd.

⁴⁹ Glej komentar v M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, Jeruzalem 1976, 1:10-11.

najboljši kar jih je kadarkoli vstalo med [Judji], Grki in barbari (2,3,12). Vse kar so učenci najbolj odličnih filozofij izvedeli iz slavnih nauk, so Judje pridobili iz svojih običajev in prava; torej spoznanje najvišjega in najbolj prvotnega vzroka (O vrlinah 10,65): torej Boga. Mojzesovi zakoni zaobjemajo vse vrline (O pos. določbah 4,25,134) in so najpopolnejša filozofija sploh.

Še en helenistični Jud, Filonov sodobnik Jožef Flavij (37–100), ceni Mojzesa kot odličnega filozofa. *On sam [Mojzes] jih je [Grke] prepričal, da niti eno samo dejanje in niti ena sama skrita misel ne more biti skrita pred Njim. Boga jim je predstavil kot enega, neustvarjenega⁵¹ in nespremenljivega vso večnost, ki v svoji lepoti presega vsa umrljiva bitja in je nam, ljudem, poznan po delovanju njegovih moči (δύναμει), čeprav pravo spoznanje bistva (οὐσία) božje narave presega vsako naše vedenje. Da so najbolj modri izmed Grkov sprejeli nazore o Bogu iz načel, ki jim jih je zaupal sam Mojzes, niti nimam namena posebej prepričevati. Grki sami nudijo obilo dokazov o odličnosti našega nauka in o njegovi skladnosti z naravo in veličastvom samega Boga. Dejansko so Mojzesa nasledili Pitagora, Anaksagora, Platon in stoiki, in v resnici so skoraj vsi filozofi o naravi Boga imeli podobno mnenje. S to razliko pač, da so sami svojo filozofijo naslovili le na peščico izbrancev in se s svojim naukom nekako niso upali pred množice, ki imajo lastne vnaprejšnje predstave. Prav nasprotno pa je naš zakonodajalec, ki je naše delovanje poravnal s svojimi zapovedmi, prepričal ne le svoje sodobnike, ampak je verovanje v Boga tako čvrsto vcepil v duše vseh prihodnjih generacij, da ga ni mogoče izkoreniniti. Razlog njegovega uspeha je bil v tem, da je bila njegova zakonodaja vedno precej bolj uporabna od vseh drugih.*

Mojzesu je uspelo to, kar ni nikdar grškim filozofom: *Ni namreč napravil pobožnosti za eno izmed vrlin, ampak različne vrline (ἀρετή) – mislim reči pravičnost, zmernost, pogum in harmonijo v vseh stvareh med člani skupnosti – za del pobožnosti. Pobožnost vodi vsa naša dejanja, posle in besede (Proti Apionu 2,167-169). A za pravično življenje zgolj pobožnost ni dovolj, potrebna sta tudi učenost in omika, ker Mojzes za nevednost ne pozna popolnoma nobene izgovora. Študij zakonov je postavil za najodličnejšo obliko vzgoje in določil, da je treba zakone poslušati enkrat vse skupaj, ali dvakrat, ali ob posameznih priložnostih; nujno pa vsaj vsak teden enkrat, ko mora človek opustiti svoje vsakdanje opravke in se skupaj z drugimi zbrati k poslušanju*

⁵⁰ Navaja J. Flavij, *Proti Apionu* 1,179.

⁵¹ In ne rojenega kot grški bogovi; prim. *Proti Apionu* 2,240.

zakonov ter si tako pridobiti kar najbolj temeljito in natančno poznavanje le-teh. Zdi se, da gre vendarle za prakso, ki so jo zakonodajalci drugod zanemarili. V resnici drži, da mnogi ljudje drugod sicer res živijo v skladu z lastnimi zakoni, komaj kdo pa jih kaj bolje tudi pozna. Šele ko storijo kaj narobe, jih drugi poučijo, da so ravnali narobe in prekršili zakon. Celo tisti na najbolj vplivnih položajih in v najvišjih službah dejansko priznavajo neukost ljudstva v pravnih stvareh, ko v upravnih zadevah kot prisednike zaposlušujejo poklicne pravne izvedence, ki jih imajo tudi potem ves čas kje blizu. Kar se pa našega naroda tiče, je treba reči, da bi kdorkoli, ki bi ga vprašali o [naših] zakonih, te naštel hitreje kot pa povedal lastno ime. Posledica tega je kajpak ta, da imamo svoje zakone kot vklesane v svoje duše. Prestopek je pri nas prava redkost, izmikanje kaznovanju z raznimi opravičili pa takorekoč nemogoče. Prav temu dejstvu dolgujemo tako visoko stopnjo harmonije v našem ljudstvu. Enotnost in enakost v verskem nauku, odlična skladnost v običajih in v navadah porodijo zelo lepo slogo v značaju posameznega človeka. Samo med nami ni mogoče slišati nasprotujočih si izjav o Bogu – česar je med drugimi narodi vse polno – pa to ne le iz ust običajnih ljudi, ki bi morebiti še lahko bili pod vplivom kakih starih podmen, ampak tudi v smelih razmišljanjih naših filozofov. Nekateri drugod ponujajo kar sapo jemajoče dokaze zoper božji obstoj, drugi spet ločujejo Boga in njegovo previdnost, s katero skrbi za vse človeštvo. Samo med nami samimi človek ne najde razlik, kar se tiče življenjskih principov. Pri nas vsi ravnajo podobno, vsi priznavajo isti nauk o Bogu, ki je skladen z našimi zakoni in potrjuje, da nad vsemi stvarmi bdi božje oko. Celo naše ženske, otroci in hlapci bi povedali, da mora biti prav pobožnost motiv za vsako naše dejanje in nehanje (...). V očeh sveta splošno velja za nekaj dobrega, če se razdre in zapusti podedovane običaje; tistim, ki so tako drzni, da jim kljubujejo, je za to dana prav posebna sposobnost. Nam pa, po drugi strani, predstavlja edino modrost, edino pravo vrlino prav to, da se popolnoma vzdržimo vseh dejanj in vsake misli, ki bi ne bila v skladu z nekdanimi nam zakoni. Čemur pač lahko popolnoma po pravici rečemo dokaz tega, kako odlična umetnina so naši zakoni. O zakonikih, ki niso takega značaja, iz izkušenj vemo,⁵² da potrebujejo stalna dopolnila. Po našem prepričanju, da je bila prvotna ustanova prava v skladu z božjo voljo,⁵³ bi bilo naravnost nepobožno, če je ne bi spoštovali. Kaj pa naj sploh spremenimo? Kaj lepšega pa bi lahko sploh še odkrili? Kaj bi

⁵² Flavijeva kritika rimske zakonodaje?

⁵³ Govori Jožef Flavij o Mojzesovi Postavi ali o naravnem pravu, ki je v skladu z božanskim razumom?

boljšega lahko od kje uvozili? Naj bi res spremenili samo bistvo in značaj naše ustave? Je sploh mogoča kakšna boljša in bolj nepristranska politika od tiste, ki postavlja samega Boga za vladarja sveta, ki dodeli upravljanje svojih najvišjih zadev celotni skupnosti duhovščine, velikemu duhovniku pa, da usmerja ostale svečenike? (prav tam).

Da bi pokazal, kako judovski narod ni le pravno, ampak tudi filozofsko osveščen, in kako je prav zaradi te osveščenosti lahko upravičeno del grškega kulturnega sveta, Jožef Flavij predstavi judovska idejno-politična gibanja v Palestini kot prave filozofske šole. Posebej so za Jude značilne tri filozofske sekte: eseni, saduceji in tretja vrsta stališč, ki so jih zastopali tisti, ki so jim rekli farizeji (*Jud. starožitnosti* 18,2,11).⁵⁴ V nadaljevanju predstavi značilnosti vsake izmed njih, pri čemer farizeje primerja z grškimi stoiki in dogmatiki, saduceje s skeptiki, esene pa s pitagorejci. Slednji vse pripisujejo Bogu. *Učijo o nesmrtnosti duše (...) in način njihovega življenja je boljši od vseh drugih.* Prizadevajo si za vrline, predvsem za pravičnost, in vsega skupaj je okrog štiri tisoč ljudi, ki živijo na tak način (18,2,18-20). Tako kot Filon, tudi Jožef visoko ceni Pitagoro in njegovo filozofijo,⁵⁵ prepričan pa je, da se je veliki filozof – ki je prvi uporabil besedo filozofija (D. Laertski 1,12) – svoje modrosti naučil od Mojzesa. *Očitno namreč je, da naših naukov ni le poznal, ampak jih je že v tistih davnih časih tudi goreče občudoval (Proti Apionu 1,163). Ta veliki človek je mnogo modrosti judovskega prava vpeljal v svojo filozofijo (1,166).* Kakor grški filozofi, tudi eseni kot zlo zavračajo vsak užitek, cenijo spolno vzdržnost in premagovanje poželenja sploh. Splošno zavračajo zakonski stan in raje posvojijo otroke drugih, ženske pa opozarjajo pred razvratnim vedenjem. Premoženje imajo vse skupno;⁵⁶ nihče nima več od drugega, tako da ne poznajo niti bogatih niti revnih. Svoje čisto življenje ščitijo pred grešnimi razvadami mest, zato živijo kot zaprta bratovščina, skrbno bdijo nad tujimi obiskovalci, novince pa sprejmejo šele po dolgi preizkušnji. Posebej pa slovijo po svoji pobožnosti, saj molijo že pred sončnim vzhodom, pred obroki in zvečer, berejo svete spise in iz njih luščijo to, kar lahko najbolj koristi duši in telesu. Podobno kot pitagorejski sodobniki,⁵⁷ tudi eseni svoj nauk skrbno skrivajo pred tujci (prim. *Jud. vojne* 2,8,119-145).

⁵⁴ Glej še *Življenjepis* 10-12. Jožef pozna tudi četrto filozofsko šolo (zelote), a jo zaradi njihove nasilne politike nerad uvrsti na seznam.

⁵⁵ V *Proti Apionu* 2,14 je omenjen v paru s Homerjem.

⁵⁶ Kot bo kasneje značilno tudi za prve krščanske občine; prim. *Apd* 2,44.

⁵⁷ Glej D. Laertski 8,42.

Kako popoln je nauk 'Mojzesove filozofije' Flavij dokazuje s pomočjo kritike zakonov v Atenah, Šparti in na Kreti, kjer so zakonodajalci izbrali metodo, *ki neko vrlino poudarja, drugo pa zanemarja (Proti Apionu 2,172)*. Mojzes pa je, *za razliko od njih, veliko pozornost posvetil prav kombinaciji teorije in prakse.*⁵⁸ *Praktičnih vaj v vrlinah ni pustil vnemar, a tudi same črke zakonov ni pustil mrtve na papirju.* Podobno kot vsak filozofski sistem tudi Mojzesov predpisuje pravila prehrane, obnašanja v zasebnem in družbenem življenju, o spolnosti, o študiju svetih spisov, bogoslužju itd.

Za razliko od Filona, Jožef Flavij judovstva grškemu bralstvu ne predstavlja kot enotno in univerzalno filozofijo, ampak kot narod, ki tako kot Grki, premore lastne filozofske šole in nazorski pluralizem. Podobno kot Grki tudi judovski izobraženci iz Jožefovega in Filonovega kroga visoko cenijo Egipt in njegovo modrost, kar oba grško pisocha judovska avtorja modro uporabita pri popularizaciji biblične modrosti in Mojzesove Postave.

Egipt in egipčanska modrost je bila med Grki že v Platonovem času visoko cenjena, saj se je sam atenski zakonodajalec Solon kar deset let šolal v Egiptu (Plutarh, *Solon* 26). Tam sta bila po legendi tudi Platon (D. Laertski 3,1; Plutarh, *Solon* 2) in Pitagora (D. Laertski 8,2) ter vrsta drugih grških izobražencev. Le Sokrat pač *ni potreboval potovanj, ampak je bil vedno doma* (D. Laertski 2,5,22).

Zaradi takšne slave modrosti Egipta med grškimi sodobniki – pa tudi zaradi Egipta samega, kjer je Filon živel – je razumljiva njegova strategija poudarjanja Mojzesove egipčanske izobrazbe (in ne porekla), in s tem povezano pričakovanje, da ga bodo nemara prav zaradi tega tako grški kot egipčanski so-
meščani vzeli bolj za svojega in ga spoštovali kot resničnega modreca iz dav-
nine, ali pa kot *velikega prijatelja Najvišjega (Sib. oraklji 2,245)*. Povedati je
treba, da je prvi grški avtor z referenco o Mojzesu že Hekatej iz Abdere (300
pr. n. št), sicer pa aleksandrijec in skeptik, avtor danes izgubljene *Zgodovine*
Egipta, ki je imel do Judov in Mojzesa precej pozitiven odnos.⁵⁹

Na svetopisemsko zgodbo o v Nilu najdenem dečku in o njegovi mladosti v prestolnici znanosti in kulture (prim. 2 Mz 2), zanašajoč se tudi na predznanje

⁵⁸ Glej podobno formulacijo pri Filonu, *O stvarjenju* 1,1.

⁵⁹ Glej M. Stern, *Greek and Latin Authors*, 1:20-44.

grških sodobnikov o slavnem zakonodajalcu Judov, Filon naveže vrsto razlag o podrobnostih Mojzesovih egipčanskih učnih let, ki so mnoga sicer brez sveto-pisemske osnove.

Mojzes se je v Egiptu⁶⁰ hitro učil aritmetike, geometrije, nauka o ritmu, harmoniju in metru, glasbo (μουσική) v smislu igranja na instrumente, kot tudi teorije iz knjig in iz bolj strokovnih razprav, ki so mu jih dali učeni Egipčani.⁶¹ Prav ti so ga potem učili tudi filozofije simbolov, kot je prikazana na tako imenovanih svetih znakih,⁶² kot tudi tiste, v zvezi s spoštovanjem [nekaterih] živali, ki jih tam po božje častijo. Vsega ostalega, kar je potrebno v šoli, pa so ga naučili Grki in filozofi iz sosednjih dežel,⁶³ ki so znali asirsko⁶⁴ in ki so poznali kaldejske znanosti o nebesnih telesih. Sicer pa se je tega naučil tudi pri Egipčanih, ki so še posebej pozorno obravnavali matematiko. Ko se je torej tako naučil modrosti obeh narodov – tega, v čemer so si blizu, in tega, v čemer se razhajajo, – se je ogibal vsakršnih preprirov, sporov in prerekanj,⁶⁵ ter si vedno in povsod prizadeval samo za čisto resnico (ἀλήθεια), ker njegova misel ni prenesla nobene laži, česar pač ne moremo trditi o pristaših raznih sekt, ki branijo resnice, ki so jih sami predlagali – pa naj bodo kakršnekoli že – pri tem pa prav nič ne raziščejo, ali jih je sploh vredno braniti, in se na ta način postavljajo ob bok najetim odvetnikom,⁶⁶ ki delajo za denar, nič ne razmišljajo in jim ni mar za pravico (O Mojz. življenju 1,5,23-24).

Ugibanja in hipoteze o Mojzesovi mladosti v Egiptu najdemo med grškimi avtorji že pred Filonom. Zgodovinar in geograf Strabo iz Ponta v Mali Aziji

⁶⁰ Na nekem drugem mestu (Vpr. in odg. o Genezi 3,16 – razlaga 1 Mz 15,19) bo Filonu Egipt simbol za telesni in zunanji blagoslov, reka Nil (v spisu *Kdo je dedič božanskih stvari* 72,315) pa simbol božje modrosti, ki je resnično [kot] velika reka. Mojzesovo egipčansko poreklo so poudarjali predvsem proti-judovsko nastrojeni izobraženci v Aleksandriji, že v 1. stol. pr. n. št. (npr. Ps Maneto, Keremon, Apion), pa tudi kasnejši avtorji kot Apolonij Molon z Rodosa (1. stol. pr. n. št.) in Pompej Trogus (prim. Evzebij, *Priprava na evangelij* 9,19,3).

⁶¹ Glede kurikulumu v Egiptu prim. Platon, *Zakoni* 656d; 799a in 819a, glede Mojzesovega študija egipčanske modrosti (σοφία) pa Apd 7,22. O Platonovih učnih letih glej D. Laertski 3,1.

⁶² Tj. na hieroglifih.

⁶³ Torej gramatike (literature), retorike, logike in morda tudi astronomije. O interdisciplinarnosti Filonove izobrazbe glej v *O sanjah* 1,205 in *O predhodnih vprašanjih* 14,74-80.

⁶⁴ Filon (navaja Colson, Loeb, ad loc.) ima tu v mislih Herodotovo (4,87) poročilo o dveh stebrih v Bosporju, ki sta podoba grške in asirske kulture (jezika, pisave); tj. temelja humanistične omike.

⁶⁵ Filonova kritika sporov med grškimi filozofskimi šolami.

⁶⁶ Filonova kritika puhlosti sodnega govornišva. Mojzesova Postava ne pozna službe odvetnika. O Filonovi rabi izraza glej *Kittel* 5:802-803.

(64 pr. n. št.–20 n. št.), ki je večkrat obiskal Egipt, je prepričan, da so Judje potomci starih Egipčanov (navaja J. Flavij v *Starožitnostih* 14,2,118) in da je tudi Mojzes pravi Egipčan,⁶⁷ ki je zapustil malikovanje in prvi odkril pravo, 'filozofsko' podobo božanskega bitja. *Mojzes je bil pravzaprav egipčanski duhovnik iz spodnjega Egipta (Geografija* 16,2,35), ki se je odločil oditi v Judejo na čelu vseh, ki so častili (pravo) božansko bitje, in tam ustanoviti svojo državo.

Tudi znani retor in nacionalist Apion,⁶⁸ Filonov grški sodobnik v Aleksandriji, sicer oster kritik judovske religije in prava, pozna domnevo o Mojzesovem egipčanskem poreklu. V svojem spisu *Zgodovina Egipta* (III. knjiga) Apion trdi (poroča J. Flavij, *Proti Apionu* 2,2,8-12), da je bil Mojzes iz mesta Helio-polis v Egiptu, kjer je zgradil svetišče in častil lastnega Boga. Judovski zgodovinar J. Flavij domneve o Mojzesovem egiptovskem poreklu grškega retorja seveda zavrne, češ da *tako lažniva izjava sploh ne zasluži komentarja*. Zanimivo, in bolj stvarno, je poročilo istega avtorja o datumu izhoda Izraela iz Egipta (J. Flavij, prav tam 2,2,17). *Natančno v času sedme olimpijade, prvo leto iger; v letu, ko so Feničani ustanovili Kartagino* (cca. 750 pr. n. št.).⁶⁹

Kako razširjeno je bilo vedenje o Mojzesu med Filonovimi izobraženimi sodobniki v grškem svetu potrjuje tudi literarni kritik Pseudo Longin, ki v spisu *O sublimnem* (9,9) govori o Mojzesu celo brez navedbe njegovega imena. Najbrž predpostavlja, da bodo bralci gotovo vedeli, kdo je ta *zakonodajalec Judov in genij*, o katerem govori. Tudi rimski retor M. F. Kvintiljan (35–100), natanko sodobnik Jožefa Flavija, utemeljeno predpostavlja, da bodo naslovniki njegovega spisa *Navodila govornikom* (3,7,21) vedeli, o kom govori, če napiše le *primus Iudaicae superstitionis auctor*.

Toda v Filonovem opusu Mojzes ni zgolj filozof; modrec z Vzhoda, ki je napisal svojo ustavo in našel ljudstvo, ki jo je sprejelo za svojo (kar Platonu ni nikdar uspelo), ampak človek z atributi, ki daleč presegajo lastnosti običajnih filozofov in ki ga v resnici uvrščajo med prave božje prijatelje, med izbrance

⁶⁷ Da je bil Mojzes v resnici Egipčan, so trdili egipčanski nasprotniki Judov, kot npr. Apion in Ps Maneto.

⁶⁸ Rojen je bil v gornjem Egiptu, študiral je v Aleksandriji, kot profesor retorike pa je služboval v Rimu. Kasneje se je vrnil v Aleksandrijo in postal oster nasprotnik judovske skupnosti v mestu; oporekal je mnenju Judov, da so ti res nacija. Sicer je veljal za izvedenca o Homerju in egipčanski zgodovini.

⁶⁹ Leto velja tudi za datum ustanovitve Rima (H. Thackeray, Loeb, ad loc.).

nebeškega logosa in velikega človeka, ob katerem mora vsak izobraženi Egipčan ali Grk nujno pomisliti vsaj na faraona, če ne že na...

Po božji volji Mojzes Filonove filozofije tako ni le filozof, ampak tudi *kralj* (βασιλεύς),⁷⁰ zakonodajalec (νομοθέτης),⁷¹ veliki duhovnik (ἄρχιερέυς)⁷² in

⁷⁰ Mojzes je 'kralj,' Bog pa je *kralj vseh kraljev* (in *Bog vseh bogov* (*O Dekalogu* 10,41) – 'King of Kings and Lord of Lords' (G. F. Handel)). V hebrejski Bibliji je 'kralj' med nazivi za Boga šele od časa monarhije (prim. Ps 5,3; 24,8; 84,4), kot tudi 'kralj vseh kraljev' ali 'kralj kraljev vseh kraljev' v rabinski literaturi (npr. v P Avot 3,1 in 4,22). V grški mitologiji (Heziod, *Teogonija* 886) je Zeus kralj bogov, v grški Novi zavezi pa je 'kralj' v prenesenem (duhovnem) pomenu naziv za Jezusa Kristusa (prim. Lk 1,33; 1 Kor 15,25; 1 Tim 6,15 in Raz 11,15), čeprav njegovo *kraljestvo ni od tega sveta*. Podobno kot tudi za Heroda (Mt 2,22), ki pa ni bil pravi kralj. Filon je morda poznal Aristotelov opis popolnega kralja v *Nik. etiki* 1160b 8 in Platonovo idejo o filozofu-kralju (*Država* 473c) in pastirju svoje 'črede' (343b), saj je njegovo pojmovanje Mojzesove vloge bližje slednjemu kot idejam iz spisov njegovih rabinskih sodobnikov. Mojzes je v hebrejski Bibliji 'voditelj ljudstva', ne pa kralj (izjema je 5 Mz 33,5), saj je bil v njegovem času ta izraz pridržan za faraona. Je pa v stoiški filozofiji Filonovih sodobnikov izraz 'kralj' pogosto sinonim za modreca, filozofa, za prvega v svojem redu, za zmagovalca, magistrata itd. V stoiški filozofiji je 'kralj' tudi tisti, ki premaga sam sebe in svoje strasti: *imperare sibi maximum imperium est* (Seneka, *Moralna pisma* 113,31). Aleksander Veliki je obvladal ves svet, svojih čustev pa ne (prav tam 113,30). Filozof je 'kralj samega sebe' (M. Avreljij). Glej še Seneka, *Moralna pisma* 73. Zanimivo je, da velja podobno tudi v rabinski filozofiji, kjer je 'kralj' vsak, ki obvlada zla nagnjenja v sebi (prim. npr. Babilonski Talmud [TB] Kidušin 40a in Nedarim 32d). Pravi 'kralj' je tisti, ki študira Postavo (prim. npr. P Avot 4,13), šola je 'kraljevska palača,' *največ pa velja krona dobrega imena* (prav tam). Učitelj je 'kralj' tudi v stoiški filozofiji (Seneka, *Moralna pisma* 108,11), čeprav je hkrati res, da *rex noster est animus* (114,23). Že v kulturi starih Grkov je bil kralj garant reda in zakonitosti (Herodot, *Zgodbe* 1,97). Zanimiva je tudi Platonova misel o prvem, najvišjem božanstvu (in ne demiurgu), ki je 'kralj' (prim. *Država* 597e in *Zakoni* 904a). Prim. še H. A. Wolfson, *Philo* II, str. 325–337. Jožef Flavij o Mojzesu nikdar ne govori kot o 'kralju' (saj mu idealne vladavine ne predstavlja monarhija, ampak teokracija).

⁷¹ Izraz pozna Aristotelova *Politika* (1274a 31; 1265a 18 – glej še *Index Aristotelicus* (Bonitz), s. v.), v literaturi helenističnega judovstva pa *Aristejevo pismo* 131; 148; 312. V LXX le v Ps 9,20 (kot sinonim za Boga), v Novi zavezi pa le Jak 4,12. V Vulgati je Bog zakonodajalec v Job 36,22 in Jak 4,12. Kot *legis – latorja* termin (v različnih izpeljavah) pogosto uporablja tudi Platon; glej *Lexicon Platonicum* (Astius) s. v.

⁷² Naziv prvega dostojanstvenika v Jeruzalemu v judovski grški literaturi (Jožef Flavij; 1 Mkb 14,43; 4 Mkb 4,18; Mt 27,41; Mr 11,27 itd.); že v LXX 3 Mz 4,3. Starešina v sinedriju (*Jud. vojne* 2,15,322). Tudi: *pontifex maximus* (Polibij), prva svečenica preročišča v Delfih, svet človek na splošno; sveti pisec svetih spisov, vsevedni modrec, bogu posvečeni človek, prvi izmed izbranih (kot v *Zakonih* 947a). V politični terminologiji tudi *diktator* (Cezar). V Novi zavezi skupaj 38-krat. Iz hebrejske Biblije vemo, da je bil Izraelov prvi veliki duhovnik Aron, ki ga je posvetil sam Mojzes (prim. 3 Mz 8-9 in 2 Mz 40,15), duhovništvo pa je potem prešlo na Aronove potomce. Kot duhovnik se Mojzes vendar omenja skupaj z Aronom v Ps 99,6, a Mojzesovo duhovništvo je trajalo le v tednu Aronove posvetitve, uč rabinsko izročilo (TB Zevaim 102a; *Midraš Raba Levitikus* 11,6; L. Ginzberg, *The Legends of the Jews* 2:139 in 5:422). Duhovnik je v biblični tradiciji najprej služabnik

prerok (προφήτης),⁷³ in v vsaki izmed teh služb je pokazal kar najbolj odlično mero modrosti in vrline (O Mojz. življenju 2,1,3). V sebi je združil veliki ideal stoiške filozofije: biti kralj in filozof hkrati.⁷⁴ Kako zelo filozofsko je Filonovo pojmovanje Mojzesove vloge v Izraelu, lahko ugotovimo, če Filonov opis narodnega voditelja primerjamo z opisom Mojzesa v spisih Jožefa Flavija, ki poudarja predvsem Mojzesovo politično spretnost in vojaške sposobnosti. Flavij ima Mojzesa predvsem za voditelja (ἡγεμῶν)⁷⁵ in vojaškega poveljnika (στρατηγός),⁷⁶ kot je pač zanj tudi njegov opus bolj politična zgodovina kot filozofija. Ko Filon govori o vojaških zadevah v Izraelovih taborih, vedno pove, da je Mojzes le duhovni voditelj ljudstva, o konkretnih vojaških zadevah pa odločajo za to posebej postavljeni poveljniki.⁷⁷

kulta in oltarja (2 Mz 28-29), potem pa tudi razlagalec Postave, učitelj in sodnik (glej 5 Mz 17,8-9; 21,5; 33,10; Ezk 7,26; Mih 3,11), kar je bilo seveda znano tudi Filonu (kot najbrž tudi dejstvo, da so bili duhovniki prvi razlagalci prava tudi v Egiptu, stari Grčiji in Rimu). Prvo službo opravljajo dedno in ne glede na sposobnosti, drugo pa samo, če posedujejo odlično znanje o Postavi. Prve ne more opravljati nihče drug, drugo pa lahko tudi tisti, ki o Postavi sicer veliko ve. V tem primeru postane laični razlagalec 'kot duhovnik,' in v tem deleži na duhovniški učiteljski službi. Glej še Filon, *Vpr. in odg. o Eksodusu* 2,105, več pa v H. A. Wolfson, *Philo* II, str. 337-345 in E. Schurer, *The History* 2:212-214; 227 in sl.

⁷³ V grškem svetu je izraz pomenil 'razlagalca božje volje' (LXX Sir 24,33; 2 Km 15,8), ki pod vodstvom svetega duha tolmači sveta besedila (Rim 12,6; 1 Kor 12,10; 1 Tim 1,18; 4,14), pa tudi razlagalca sanj in orakljev (Sir 46,20; Apd 19,6); tudi v Delfih. V Egiptu naziv za službo najvišjih duhovnikov (Platon, *Timaj* 72a), na Kreti naziv za govornike (Tit 1,12), v LXX 2 Mz 7,1 pa za tolmača. 'Prerok' v grškem svetu je tudi navdihnjen pridigar, posrednik med človekom in bogom (oz. svetom idej), pa tudi organ transmisije božjih sporočil. Izraelski prerok je 'videl Boga' (Ezk 1,1; Iz 1,1; Jer 1), v grškem svetu pa je prerok predvsem tisti, ki 'vidi prihodnost'. V Grčiji je bilo preroštvo vezano predvsem na kraj (Delfi), v judovstvu pa na osebo (Izaija, Ezekiel, Amos ...), v obeh primerih pa je prerok posrednik med Bogom (bogovi) in ljudmi. Je navdihnjeni entuziast, čigar bistvo je težko določiti, saj sami *ne govorijo iz sebe, temveč je pravi govorec bog sam in ta po njih občuje z nami* (prim. Platon, *Ion* 533; 536c). Sokrat ima težavo z razumevanjem navdihnjenih prerokov (prim. *Apologija* 22), saj dvomi v njihovo resnično izvedenost. Filon uči, da so organi govora preroka v službi drugega, da razodevajo njegove želje (*Kdo je dedič božanskih stvari* 53,266).

⁷⁴ Glej o tem *O Abrahamu* 44,261 in *O spremembi imen* 152.

⁷⁵ Npr. v *Jud. starožitnostih* 2,268; 4,11; *Proti Apionu* 1,238;261; 2,156;159. Septuaginta Mojzesa s tema dvema izrazoma ne označuje.

⁷⁶ Npr. v *Proti Apionu* 2,158. O rabi in ozadju izraza v grški kulturi glej H. M. Hansen, *Rhetores and Strategoi in fourth century Athens*, v *Greek-Roman and Byzantine Studies* 24 (1983), str. 151-180.

⁷⁷ Npr. Jozue v *O Mojz. življenju* 1,39,216 ali Pinas v 1,51,306. Tudi v Filonovem opusu je Mojzes večkrat voditelj (ἡγεμῶν), vendar le *ad interim*. Resnični voditelj ljudstva je Bog sam, Mojzesu je zaupan le mandat v zadevi izhoda iz Egipta (prim. *O Mojz. življenju* 1,14,71).

Kako odlična je Filonova izobrazba in kako bogat njegov miselni svet, iz katerega črpa tako izjemno sintezo med judovskim izročilom in grško modrostjo, nam dodatno pojasni seznam grških besedil, ki jih je Filon poznal, in imen avtorjev, ki jih je v svojem opusu citiral, parafraziral ali pa le smiselno povzel.

Profesor Harry Austryn Wolfson (1887–1974) našteva v izjemni in še neprešeženi študiji o Filonu (Harvard 1947) prek trideset imen grških filozofov, od predsokratikov do njegovih sodobnikov, ki jih Filon navaja neposredno ali pa jih le parafrazira.⁷⁸

Omenimo eleata Parmenida (okrog 500 pr. n. št.) in Zenona (490–445),⁷⁹ grško sedmerico modrih,⁸⁰ Heraklita iz Efeza (540–480),⁸¹ Empedokla (495–435), Anaksagoro (500–428),⁸² Demokrita iz Abdere (460–370),⁸³ Pitagoro (582–500),⁸⁴ pitagorejca Filolaja iz južne Italije (V. stol.)⁸⁵ in Protagoro iz Abdere (481–411).⁸⁶ Seveda ceni Sokrata (469–399)⁸⁷ in *najbolj svetega* (ἱερωτάτων) Platona (427–347)⁸⁸ iz Aten, ki govori z *največjo jasnostjo*,⁸⁹ kot tudi Aristotela

⁷⁸ H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 93–95 in 107–108.

⁷⁹ *Vsak dober človek je svoboden* 8,53 (*Zenon je živel tako krepostno, da ga v tem ni še nihče presegele*); 57 (*Vodnjak, iz katerega je zajemal, pa je bilo Sveto pismo*); 106.

⁸⁰ *Vsak dober človek je svoboden* 11,73.

⁸¹ *Alegorije postav* 1,108 (Heraklit posnema Mojzesa); *O večnosti sveta* 21,111, *Vpr. in odg. o Genezi* 2,5; 4,1 in *Kdo je dedič* 43,214 (nauk o nasprotjih). Filon kot zavrača Heraklitov nauk o 'vladavini nasprotij', saj v njem ni prostora za Boga.

⁸² *O kontemplativnem življenju* 2,14; *O večnosti sveta* 2,4 in *Vsak dober človek je svoboden* 16,106.

⁸³ *O kontemplativnem življenju* 2,14.

⁸⁴ *Vpr. in odg. o Genezi* 1,17. Filon povezuje biblični stavek iz 1 Mz 2,18 (*Ni dobro za človeka, da je sam...*) z Zenonovo maksimo, da je prijatelj drugi jaz. Pitagorejske filozofe ima za *najbolj sveto družbo* sploh (*Vsak dober človek je svoboden* 1,2). Le enkrat navaja Pitagoro neposredno (*Vsak dober človek je svoboden* 1,2; prim. D. Laertski 8,17), večkrat pa le povzema njegov nauk. Izraz 'pitagorejci' najdemo še v *Alegorijah postav* 1,5,15 in *O večnosti sveta* 3,12.

⁸⁵ *O stvarjenju* 33,100. Omenjata ga tudi Platon v *Fajdonu* 61e in Aristotel v *Eudemovi etiki* 1225a 30. Diogen Laertski poroča (3,9 in 8,7), da je prav prek njega Platon dobil Pitagorove spise.

⁸⁶ *O izgonu Kajna* 11,35. Podobno kot pozni Platon (*Zakoni* 716c), tudi Filon zameri Protagori misel, da je človek merilo vseh stvari (frg. 1), zaradi tega ga označi za *naslednika neumnega Kajna* (prav tam). Zaradi opaznega vpliva pitagorejske filozofije na njegovo misel ga Klemen Aleksandrijski imenuje kar *pitagorejec Filon* (*Preproge* 2,19).

⁸⁷ O katerem pa Filon ni gotov, ali se je modrosti naučil od Mojzesa ali pa prek opazovanja stvari in pojavov; prim. *Vpr. in odg. o Genezi* 2,3;6. Glej še *O kontemplativnem življenju* 7,57; *O sanjah* 1,10,58 in *O božanski previdnosti* 2,21 (Sokrat kot vzor skromnosti).

⁸⁸ *Vsak dober človek je svoboden* 2,13 (Platon je zanj *najslajši izmed vseh pisateljev*; imenuje ga tudi *veliki* (μέγας); *O večnosti sveta* 10,52; *O stvarjenju* 40,119; *O kontemplativnem življenju* 7,57;59; *O begu* 12,63 (Teaitet); 15,82 (Teaitet); *O večnosti sveta* 4,13 (Timaj); 6,27 (Timaj); 7,38

iz Stagire (384–322),⁹⁰ ki mu Filon precej dolguje,⁹¹ pa tudi sofiste in ciniško šolo Aristipa in Diogena (404–323).⁹² Izmed post-aristotelovskih filozofov kot *divi homines*⁹³ navaja stoike (Zenona s Cipra, Kleantesa (331–232),⁹⁴ Krizipa iz Tarza (282–206),⁹⁵ Diogena iz Babilona, Boecija iz Sidona (sredina III. stol.) in Panateja (II. stol.),⁹⁶ poleg tega pa še Epikura iz Aten (341–271)⁹⁷ in epikurejce,⁹⁸ paripatetike (Teofrasta in Kritolaja),⁹⁹ skeptike, akademike, pitagorejce¹⁰⁰ in neopitagorejca Ocelija.¹⁰¹ Brez neposredne omembe imen navaja misli Anaksimandra (611–546) in Anaksimenesa (585–525) iz Mileta, pitagorejca Epikarma (550–460),¹⁰² atomista Anaksarha, sofista Prodika, stoike Arista s Kosa in Pozidonija iz Apameje v severni Siriji (135–51)¹⁰³ ter peripatetika in glasbenega teoretika Aristoksena iz Tarenta (375–300)¹⁰⁴ in skeptika Anesidema. Zanimivo da nikjer ne omenja Talesa, prvega izmed predsokra-

(Timaj); 26,141 (prosta priredba Timaja). Enkrat ga imenuje tudi 'sokratik' (*Vpr. in odg. o Genezi* 3,3). Glede njegove analize/kritike *Simpozija* (posebej homoseksualnosti, ki jo Filon zavrača kot pravoveren Jud – 3 Mz 18,22 – in kot stoiški moralist) glej *O kontemplativnem življenju* 7. O Filonovem branju in razumevanju Platona podrobneje D. T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, Brill, Leiden 1986 (non vidi).

⁸⁹ Vsak dober človek je svoboden 2,13.

⁹⁰ *O večnosti sveta* 3,10 (Aristotelov nauk o neustvarjenem in neuničljivem svetu predstavi kot odgovor na kozmologiji stoikov in epikurejcev) in *Vpr. in odg. o Genezi* 3,16. Avtoriteta Aristotela je med Filonovimi sodobniki tolikšna, da mu sam nikdar izrecno ne oporeka.

⁹¹ Gl. H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 109–112. Filon pozna mnogo Aristotelovih spisov, največ pa navaja iz *Fizike*, *Kategorij*, *O duši*, *Nik. etike*, *O nebesu*, *Politike* in *Retorike*.

⁹² *O Noetu kot vrtnarju* 37,151; *Vsak dober človek je svoboden* 18,121 in *O večnosti sveta* 15,77.

⁹³ Glej Filonovo referenco za častni naziv (θεῖον) pri Homerju, *Odiseja* 4,17 in *Iliada* 23,689. Prim. še Platon, *Teatet* 183e.

⁹⁴ *O večnosti sveta* 18,90.

⁹⁵ *O večnosti sveta* 9,48.

⁹⁶ *O večnosti sveta* 15,76 in 16,78.

⁹⁷ *O večnosti sveta* 3,8.

⁹⁸ *O izgonu Kajna* 1,2. Z idejami epikurejcev (tako v fiziki, etiki in teologiji) se Filon sicer sploh ne strinja.

⁹⁹ *O večnosti sveta* 23,117 (Teofrast); 11,55 in 14,70 (Kritolaj).

¹⁰⁰ *Vsak dober človek je svoboden* 1,2 (pitagorejce označuje za *najbolj sveto družbo*, ki pozna *mного odličnih naukov*) in *O večnosti sveta* 3,12.

¹⁰¹ *O večnosti sveta* 3,12.

¹⁰² *Vpr. in odg. o Genezi* 4,203.

¹⁰³ *O večnosti sveta* 15,76 (v prevodu ga omenja Yonge, Colson pa ne). Znano je njegovo potovanje v Cadiz in do obal Atlantika (Britanija), pa tudi srečanja s Kelti v južni Franciji. Študiral je v Atenah, potem pa na Rodosu ustanovil svojo šolo, kjer ga je poslušal tudi Cicero (prim. *O naravi bogov* 1,6). Cicero je napisal knjigo s prav takim naslovom kot njegov učitelj: *O naravi bogov* (prav tam 1,123). O njem glej še v J. Dillon, *The Middle Platonists*, str. 106–113.

¹⁰⁴ Bil je Aristotelov učenec in vpliven glasbeni teoretik. Znana sta njegova spisa *Elementi harmonije* in *O ritmu*. Po legendi je napisal kar 453 spisov.

tikov, pa tudi ne znanih literarnih teoretikov in filozofov iz aleksandrijske knjižnice in nekaterih vplivnih filozofskih sodobnikov. Pozna pa perzijske mage in celo indijske filozofe, katerih življenje je ena sama razstava kreposti.¹⁰⁵

Podobno kot Platon, tudi sam zavrača sofist¹⁰⁶ saj *prodajajo svoje argumente kot trgovci na tržnici*. Sofisti so brez vsake rdečice nahujskali filozofe proti filozofom, mišljenje pa okužili s prefinjenim in nikdar končanim dvomom.¹⁰⁷ Filon je skupaj z njimi proti njim.¹⁰⁸

Poleg filozofov Filon pozna in navaja tudi grške literate: Homerja (VIII. stol.),¹⁰⁹ Hezioda (okrog leta 700),¹¹⁰ Pindarja (518–446),¹¹¹ zakonodajalca Solona iz Salamine (635–559),¹¹² Likurga (VII. stol.),¹¹³ Hipokrata s Kosa (460–370),¹¹⁴ pisca tragedij Iona (490–425),¹¹⁵ Evripida (485–406),¹¹⁶ Sofokleja (496–406)¹¹⁷ in Ajshila iz Aten (425–456).¹¹⁸ Pozna tudi atenskega filozofa Ksenofonta (428–354) in njegov spis *Simpozij*,¹¹⁹ brez dvoma pa tudi *Polibija* (200–118) in njegovo *Občo zgodovino*.¹²⁰ Nekateri avtorje navaja neposredno, izhajajoč iz izvir-

¹⁰⁵ Vsak dober človek je svoboden 11,74.

¹⁰⁶ Poleg klasične filozofske rabe pojma 'sofist,' uporablja Filon (in druga judovsko-grška literatura) izraz tudi kot prevod za hebrejsko besedo 'modreci' (heb. *hakamim*); tj. farizejski eksegeti Postave (prim. J. Flavij, *Jud. vojne* 1,33,3; 2,17,8).

¹⁰⁷ Prim. *O Mojz. življenju* 2,39,202 in *O begu* 38,209.

¹⁰⁸ H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 59.

¹⁰⁹ Filon ga citira zelo pogosto, čeprav včasih brez neposredne navedbe njegovega imena. Prim. npr. *O Abrahamovi selitvi* 18,156 (*Iliada* 6,484); 35,195 (*Odiseja* 4,392); *O spremembi imen* 33,179 (*Odiseja* 8,171); *O večnosti sveta* 7,37 (*Odiseja* 6,107); 25,132 (*Iliada* 6,147); *Odposlanstvo h Gaju* 11,88 (*Odiseja* 4,363); *Vpr. in odg. o Genezi* 3,3 (*Odiseja* 12,39–47); 3,16 (*Odiseja* 14,258). Homer je bil v Filonovem času v Aleksandriji popularno čtivo, med rabinskimi sodobniki pa so bile njegove knjige prepovedane (ker so bile polne imen poganskih božanstev).

¹¹⁰ *O večnosti sveta* 5,17 (*Teogonija* 116).

¹¹¹ *O večnosti sveta* 23,121; *O vrlinah* 32,172 (kjer ga napačno citira) in *O božanski previdnosti* 2,50.

¹¹² *O stvarjenju* 35,104 in *Vsak dober človek je svoboden* 7,47.

¹¹³ *Vsak dober človek je svoboden* 7,47; 114.

¹¹⁴ *O kontemplativnem življenju* 2,16 in *O stvarjenju* 36,105 (kjer navaja Hipokratovo teorijo o sedmih življenjskih obdobjih). Kasneje jo mr. najdemo pri W. Shakespearu, *Kakor vam drago* 2,7.

¹¹⁵ *Vsak dober človek je svoboden* 19,134.

¹¹⁶ *Alegorije postav* 3,71,202; *O večnosti sveta* 2,5 (?); 6,30; *Vsak dober človek je svoboden* 17,116; *O posebnih določbah* 4,8,47 in *Vpr. in odg. o Genezi* 4,203.

¹¹⁷ *O posebnih določbah* 3,3,15 (Ojdpit kot primer tirana) in *Vsak dober človek je svoboden* 3,19.

¹¹⁸ *Vsak dober človek je svoboden* 19,143.

¹¹⁹ *O kontemplativnem življenju* 7.

¹²⁰ H. A. Wolfson, *Philo* II, str. 402.

nih besedil, druge pozna iz priredb in popularnih (pogosto stoiških) interpretacij.

Tudi grški Panteon in mitologijo dobro pozna, saj omenja: Apolona,¹²¹ Dioniza,¹²² Herkula,¹²³ Pozeidona,¹²⁴ Sizifa,¹²⁵ Pandoro,¹²⁶ Marsa,¹²⁷ Merkurja, Kastorja in Poluksa,¹²⁸ Dedala,¹²⁹ Hermesa, Afrodito,¹³⁰ Ateno,¹³¹ vrhovno božanstvo grških sodobnikov, Zeusa,¹³² in druge bogove.

Kot vladarja, ki v svojih vladarskih lastnostih ni prekašal le sodobnikov, ampak tudi vladarje iz preteklosti, vse do današnjih dni (*O Mojz. življenju* 2,5,29), ceni Aleksandra Makedonskega, ustanovitelja Aleksandrije,¹³³ ki je sicer zelo v časteh tako med helenističnimi filozofi, kot med Filonovimi rojaki v mestu, v matici in drugod v diaspori.

Čeprav ni bil Filon nikdar v Grčiji, je iz grške literature poleg filozofije in religije poznal tudi grške kraje in ljudi; običaje, pravo in ljudsko izročilo. Tudi *dorsko, jonsko in korintsko* (*O sanjah* 2,8,55) kiparstvo in arhitekturo pozna.

Med grškimi kraji omenja Atene¹³⁴ (*ki so za Grčijo to, kar je zenica za oko*), Šparto,¹³⁵ Atiko, Peloponez¹³⁶ in grške otoke (Rodos, Kos, Delos, Andros), pa

199

¹²¹ *O Dekalogu* 12,54 in *Odposlanstvo h Gaju* 13,93.

¹²² *Odposlanstvo h Gaju* 11,78.

¹²³ *Odposlanstvo h Gaju* 11,87.

¹²⁴ *O Dekalogu* 12,54.

¹²⁵ *O kerubih* 2,24,78.

¹²⁶ *O večnosti sveta* 12,63.

¹²⁷ *Odposlanstvo h Gaju* 13,93

¹²⁸ *Odposlanstvo h Gaju* 11,79.

¹²⁹ *O pos. določbah* 3,8,44.

¹³⁰ *O Dekalogu* 12,53 in *O kontemplativnem življenju* 7,59.

¹³¹ *Vpr. in odg. o Genezi* 2,12.

¹³² *Vsak dober človek je svoboden* 18,127; *Odposlanstvo h Gaju* 29,188; 265 in 346.

¹³³ Glej še *O kerubih* 2,63 in *Vsak dober človek je svoboden* 14,94-96. Aleksander je bil med Judi v mestu (in v diaspori sploh) precej v časteh, saj J. Flavij poroča (*Jud. starožitnosti* 11,8,4) kako je (domnevno) obiskal Jeruzalem in se poklonil zvitku Postave in tempeljski duhovščini, Judom pa podelil več privilegijev. Tudi rabinska literatura večkrat omenja Aleksandra Velikega in njegove domnevne pogovore z Judi (prim. npr. *Midraš Raba Geneza* 33,1; 61,7; *Levitikus* 13,5). Kasneje poznamo celo več rabinov z imenom Aleksander.

¹³⁴ *O Mojz. življenju* 2,19; *Vsak dober človek je svoboden* 7,47; 18,127;130; 19;140 in drugje.

¹³⁵ *Vsak dober človek je svoboden* 7,46; *O Mojz. življenju* 2,19.

¹³⁶ *O večnosti sveta* 26,140; *Flaku* 20,173.

tudi Italijo, Sicilijo,¹³⁷ Kartagino, Libijo, Ciper, Malto, Korint, Makedonijo, Dardanele in mnoge druge sredozemske kraje. Kot tudi kraje v Mezopotamiji, Afriki in Aziji. Iz Platonovega *Timaja* (24e) tudi Filon pozna legendo o Atlantidi;¹³⁸ zgodbe o Jazonu in Argonavtih, o Kiklopih, kot izobražen državljani Aleksandrije pa številna mesta v Egiptu in egipčanske legende. Filon pozna tudi Armence, Hetite, Perzijce, Etiopce, Skite, Sirce in celo Indijo in Indijce. Kot odlične trgovce in pastirje pozna Arabce,¹³⁹ ki veljajo tudi za *najštevilčnejšega izmed vseh narodov* (*O vrlinah* 7,34). Seveda pozna tudi Rim, saj ga je obiskal kot odposlanec aleksandrijskih Judov,¹⁴⁰ in celo 'necivilizirano' Germanijo, kjer se je na reki Ren *končalo kraljestvo, ki se je začelo ob Evfratu* (*Odposlanstvo h Gaju* 2,10).

Izobraženega Filona zanimajo vsa aktualna filozofska, moralna in politična vprašanja njegovega časa, saj jih obširno obravnava v svojih spisih, odgovore nanje pa, poleg v grški, išče tudi v biblični literaturi. Vprašanja začetka in smisla sveta, obstoj idej, zakonov narave in morale, duše, metafizične stvarnosti, človekovega spoznanja in njegove svobode, pravične državne ureditve in statusa Judov v Aleksandriji, vprašanja dobrega in zla, obstoja Boga, njegove narave in razodetja, življenja in smrti, sreče, časa in večnosti; o vsem tem piše v svojem obširnem opusu. Ker je bilo pojmovanje in smisel filozofskega razmisleka v Filonovem času precej drugačno kot danes, ga upravičeno označujemo tudi za *mistika, alegoričnega interpreta, teologa, predhodnika krščanstva, državnika, pravnika, stoika, neo-pitagorejca, gnostika, stilista; sploh za* [izobraženega] *človeka svojega časa*.¹⁴¹

Poleg grške filozofije in hebrejske Biblije pozna Filon tudi rabinsko ustno izročilo,¹⁴² ki ga večkrat upošteva pri razlagi posameznega svetopisemskega odlomka. Kljub zanj značilni alegorični metodi interpretacije ostaja lojalen normativnemu judovstvu, po življenjski praksi pa pobožen Jud v diaspori. Mojzesovi Postavi, rabinskemu izročilu in judovski etiki priznava vso avto-

¹³⁷ Prim. zanimivo razlago o nastanku otoka v *O večnosti sveta* 24,136.

¹³⁸ Prim. *O večnosti sveta* 26,140.

¹³⁹ Prim. *O Mojz. življenju* 1,10,51.

¹⁴⁰ Zanimivo, da omenja Rim le v političnih spisih (*Odposlanstvo h Gaju* in *Flaku*), ne pa v filozofskih.

¹⁴¹ S. Belkin, *Philo and the Oral Law, The Philonic Interpretation of Biblical Law in Relation to the Palestinian Halakah*, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass 1940, str. vii (gl. tudi str. 27).

¹⁴² Prim. npr. o *Noetu kot vrtnarju* 17,69 (je umestna paralela s P Avot 6,1 oz. 6,8 ?).

riteto, prav tako palestinskemu judovstvu in jeruzalemskemu templju.¹⁴³ Kritizira pa ekstremizem tako alegoristov kot zgolj literarnih razlagalcev Biblije.¹⁴⁴

Kot izobražen meščan Aleksandrije Filon dobro pozna tudi religijo Egipta, ki je bila v njegovem času – podobno kot judovska – že precej filozofska. Že Herodot poroča o egipčanskih duhovnikih, ki so trdili, da so si svoje bogove sposodili pri Grkih (*Zgodbe* 2,4) in da so od tam tudi mnogi obredi egipčanskega kulta (prav tam 2,51). Čeprav je bil Plutarh v Egiptu le enkrat in so njegova poročila s poti precej nezanesljiva, so njegovi zapisi o filozofiji in progrški usmerjenosti egipčanske religije zelo zanimivi. Egipčani sami so svoja božanstva enačili z grškimi,¹⁴⁵ lastno religijo pa so razumeli kot pot do spoznanja resnice o bogovih.¹⁴⁶ Obredja egipčanske religije so pojmovali le kot simbolno formo, v kateri je treba odkriti zakrito resnico (Plutarh, *O Izis in Ozirisu* 352c), ki pa ne more biti drugačna od grške, ker je ta univerzalna. Obrite glave egipčanske duhovščine, njihova oblačila, stroga dieta in podobni obredni predpisi morajo imeti svoj višji, moralni pomen. Pri razlagi skrivnosti obrednih ritualov nas mora voditi filozofija, sicer nismo pobožni. Celo kult čaščenja živali ima svoj preneseni, vzvišeni pomen, če ga le znamo prav razumeti. Vsaka žival je v resnici le podoba kake božanske moči (prav tam 380–381), krokodil pa je *živa podoba boga, saj je edino bitje brez jezika; kot božja beseda sama ne potrebuje glasu*. Mrena na očeh omogoča krokodilu, da *gleda, ne da bi pri tem pokazal svoje oči – prav tako kot prvo božanstvo*. Celo čaščenje štorkelej (ibis) ima svoj teološki pomen, saj z dolgimi nogami na tleh oblikujejo trikotnik, ki je simbol popolnosti, za Pitagorejce pa boginje Atene (381f). Mnogi egipčanski modreci v Plutarhovem času so *si prizadevali združiti verska prepričanja Egipčanov s filozofijo* (370d); posebej s tisto Pitagore, Anaksagore, Platona in Aristotela. Bogovi Egipta so le simbol, podoba, ikona posameznih vrlin in filozofskih resnic, če le znamo prav razumeti njihovo sporočilo.

201

Plod judovske in egipčanske mistične kulture so t. i. terapevti, ki *berejo Sveto pismo in v filozofiji starih iščejo modrosti, tako da ga razumejo kot alegorijo, misleč da so besede besedila le simboli nečesa, česar skrita narava se razodeva prek študija zakritega pomena*. (*O kontempl. življenju* 28–29).

¹⁴³ Glej *O posebnih določbah* 1,12,68 in *O božanski previdnosti* 2,64.

¹⁴⁴ Prim. S. Belkin, *Philo and the Oral Law*, str. 27.

¹⁴⁵ Npr. boginjo Izis z Ateno in z ženskim principom, Ozirisa z Dionizom, vrhovno božanstvo Amona pa z Zeusom (prim. Herodot, *Zgodbe* 2,42 in Plutarh, *O Izis in Ozirisu* 354c; 356b).

¹⁴⁶ Prim. Plutarh, *O Izis in Ozirisu* 351f.

Kot je – po Plutarhu – potrebno filozofsko razumeti egipčansko religijo, je po Filonu tudi judovsko izročilo potrebno brati bolj vzvišeno. Ključ do takšnega branja je ἀλληγορία,¹⁴⁷ *metaphora continuata* (Kvintiljan), ki postane prav zaradi rabe v Filonovi filozofiji (in kasneje v eksegezi prve Cerkve) še do danes značilna metoda verskega branja Svetega pisma na Zahodu. Za pomen besedila je črka toliko, kot je senca za poznavanje stvari (O pomešanju jezikov 38,190). V novem okolju so mnogi aleksandrijski Judje zapadli pod vpliv nove modrosti, ki je temeljila na grški filozofiji. Iz te znanosti so potem razvili novo metodo razlage Svetega pisma, ki so ji nadeli ime 'alegorična,' in je prvenstveno pomenila filozofsko alegorijo. Nova metoda razlage je seveda sprožila tudi nove težave.¹⁴⁸ Pa tudi ugovore nekaterih rojakov, ki pa jih Filon argumentirano zavrača.

In te stvari nikakor niso kakšne izmišljotine ali zgodbice, ki bi se jih veselili pesniki ali sofisti, ampak vzorci in primeri, ki odkazujejo naprej na določeno alegorično resnico, kot se kaže v [naših] mističnih razlagah (O stvarjenju 56,157). Kdor svetopisemskih zgodb ne bere alegorično, lahko pri razumevanju le-teh zabrede v velike težave (prim. *Alegorije postav* 3,84,236). Pogosto ne pomaga noben način dobesednega branja, zato nam res ne preostane drugega, kot sistem alegorične razlage, ki je tako zelo ljub vsem, ki so izvedeni v naravni filozofiji. Od tod torej prva načela naše razlage (O izgonu Kajna 2,7). Alegorija je za tiste izbranice, ki znajo gledati skozi (O Noetu kot vrtnarju 9,36), pri

202

¹⁴⁷ Že v klasični grščini je bilo težko natanko ločiti med ἕτερος (drugi izmed dveh) in ἄλλος (drugi izmed množstva), v helenistični grščini (*koine*) pa je razlikovanje praktično nemogoče. V celotnem opusu rabi Filon prvo besedo 955-krat, drugo pa 1301-krat. Besedo (v smislu 'govoriti v prisposodobah') uporabljata že Heraklit in Plutarh, kot 'zastri jezik' pa Cicero (*Atiku* 2,20,3). Iz Plutarhovega poročila (*O Izis in Ozirisu* 363d) lahko sklepamo, da je izraz kot tak nastal v krogih kiniških in stoiških filozofov, ki so s pomočjo alegorične metode moralistično razlagali grške klasike in mitologijo. Nekateri odlomki Homerja so popolnoma protiverski in res neprimerni, če jih ne vzamemo za alegorijo (Longin, *O sublimnem* 9,7; prim. še 32,7). Drugi pa so taki, da celo s pomočjo alegorične razlage ne uskladimo njihovega pomena z aktualno moralo: npr. vojne med bogovi (20,1-74; 385-513) in sovraštvo med starši in otroci (1,586-594) v *Iliadi* (prim. Platon, *Država* 378d). Mladina ne loči kaj je alegorija in kaj ne (prav tam), zato potrebuje učitelja in vodnika v branju. Odlika govornika je, če zna rabiti alegorije (Cicero, *O govorniku* 27,94 in Kvintiljan, *Navodila govornikom* 8,6,44). Cicero piše tudi v svojih latinskih spisih to besedo vedno v grščini. Glej njegovo definicijo retorične figure v *Hereniju* 4,34,46. Alegorija ('permutatio') je način govornega poudarjanja ene stvari, s črkami besede, ki so v svojem pravem pomenu drugačne. Alegorija ima tri momente: *similitudinem, argumentum, contrarium*. Locus classicus pri Platonu je *Država* 378d (čeprav z rabo starejšega sinonima).

¹⁴⁸ H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 56–57.

čemer je treba opozoriti, da z izrazom 'naravna filozofija' Filon pravzaprav označuje teologijo; podobno, kot njegovi stoiški sodobniki. Kdor ni uveden v alegorijo in zakonitosti narave, je kot suha puščava, ki ne daje nobenih sadov. Kdor pa zna s pomočjo alegorične metode zreti v bistvo božanskega bitja, je kot reka Nil, ki oplaja Egipt (prim. *O begu* 32,179). Kot ima reka svoje bregove in narava svoje zakone, ima svoja pravila tudi alegorična metoda (prim. *O sanjah* 1,13,72). Kot najdemo take, ki upajo zanikati zakone narave, in take, ki ne razumejo zakonitosti voda, najdemo tudi take, ki vsiljujejo le dobesedno branje in se ne zmenijo za alegorije (1,17,102). Bog sam je arhitekt alegorij (2,2,8), zato je zanikanje alegoričnega branja pravzaprav zanikanje božje logike same. Kdor bere po črki, dokazuje da zna brati in da ni popolnoma neumen: gotovo je imel dobrega učitelja. A kdor bere alegorično, dokazuje ne le, da zna brati, ampak da zna brati prav in po božje: njegov učitelj je Bog sam (prim. *O Abrahamu* 15,68). Resnično in gotovo razlago lahko nudi samo prvi, božanski avtor besedila, vsaka drugačna razlaga je dvomljiva fantazija, ki ne sledi pravilu in zavaja bralce (prim. *O Abrahamovi selitvi* 4,19). Kdor želi biti učenec božjega branja Postave, mora najprej kontemplirati sveto besedilo, potem pa premišljeno izbrati besede, s katerimi ga želi razložiti (25,131). Izogniti se mora torej skušnjavi, da bi uporabljal le goli intelekt, zanemarljivo pa mistično motrenje vsebine odlomka (prim. *O pos. določbah* 1,52,287). Nekateri biblični odlomki so za alegorično razlago manj primerni, drugi so zanjo posebej do-
 vzetni, tretji pa po njej naravnost kličejo. Včasih kar Mojzes sam predlaga bralcu, naj ga vendar bere alegorično (prim. *Alegorije postav* 3,85,238), včasih pa namesto njega Filon sam pozove bralce: *Dajmo, alegorizirajmo* (*Vpr. in odg. o Genezi* 3,29). Izhod Izraela iz Egipta jasno kaže na globlji, alegorični pomen dogodka, ki je v očiščenju duše (*O pos. določbah* 2,26,147). Filonu torej pesah ni toliko spomin zgodovinskega dogodka, ampak simbol prehoda iz grešnega življenja v svet vrlin, kar bo ponovno aktualno tudi kasneje v krščanski teologiji. Alegorija je metoda naravne filozofije (prim. *Alegorije postav* 2,2,5), s katero lahko rešimo marsikateri problem (3,19,60), ne moremo pa dokazati obstoja Boga. To je stvar osebne vere vanj, ne pa intelektualne dejavnosti. Še več: razum ravno odvrča dušo od Boga, saj ji kot končne resnice nudi aksiome pozitivnih znanosti. V prid pobožnosti je treba omejiti pristojnosti razumu, čezenj pa postaviti duhovno motrenje verskih resnic, duhovne vaje in globoko ponotranjen odnos z Bogom. Alegorično branje je bistveno bližje božanski resničnosti kot dobesedno, prav zato pa je tudi *bolj naravno* (*Vpr. in odg. o Eksodusu* 4,152). Drugače od krščanske alegorije kasneje, ki bo z alegorično metodo poskušala obiti dejanski pomen črke Postave, Filon svoje bralce

posebej svari, naj alegorij ne zlorablajo zoper Postavo, *saj nikakor ne gre, da bi na osnovi alegoričnega branja kar tako odpravljali zapovedi* (*O Abrahamovi selitvi* 16,91). Črko Postave je treba brati hkrati z alegorijami, ki jih filozofsko oko odkrije v ozadju.

Za razliko od judovske kulture, kjer sta beseda in stvar (heb. *davar*) najtesneje povezani, je za epikurejce (in Filona) beseda le simbol stvarnosti,¹⁴⁹ stvarnost samo pa je dejansko povsem nemogoče korektno izraziti z besedami, saj je tudi beseda zgolj mistična uganka, ki pove prav toliko, kolikor tudi zakrije. Iz takšnega spoznanja izhaja problem njegove alegorične hermenvitike.

Poleg samega izraza alegorija, uporablja Filon za 'novo branje' in filozofsko razlago Svetega pisma še več sorodnih pojmov. Npr. *razumevanje notranjega pomena* (*διδάσκειν*),¹⁵⁰ *skrivnost* (*μυστήριον*),¹⁵¹ *skrivnostna razlaga za izbra-*

¹⁴⁹ Prim. D. Laetski 10,37; Sekst Empirik, *Proti matematikom* 8,13.

¹⁵⁰ ... *notranji pomen odkrijemo s pravili alegorične razlage. Pravi oltar za Boga je hvaložna duša modrega* (*O posebnih določbah* 1,52,287). V Filonovem opusu se izraz pojavi kar 492-krat, in to prav v vseh njegovih spisih (P. Borgen, *The Philo Index*). Izraz sam ima v grški literaturi širok pomen: misel, namera, duh, pojem, refleksija, sposobnost duha, moč mišljenja, način mišljenja (*Timaj* 71c); tudi namen, razlog (*Timaj* 38c) in inteligenca (*intellectus, ingenium, mens, cogitatio*, kot pol duši; prim. Platon, *Država* 511d; 396e; *Sofist* 263e; Aristotel, *Nik. etika* 1117b 31 in *Metafizika* 986b 10), filozofskega razmišljanja vreden pomen, razumevanje, misleča zavest, diskurzivno mišljenje (*vis-a-vis* intuitivnemu (*νόησις*) in dogmatičnemu (*δόξα*) mišljenju; tako npr. tudi pri Proklu, *Elementi teologije* 123 (E. R. Dodds)), proces razmišljanja – kot pol naravnemu teku stvari in golemu slučaju (npr. Aristotel, *O duši* 404a 17; 415a 8; *Metafizika* 1025b 25; *Fizika* 196b 22; 197a 2; 198a 4), sklepanja ali vedenja (*episteme, tehne* in *fronesis*). Tudi: intelektualna sposobnost (dejavnost) razodeta v govoru ali dramskem prizoru (prim. Aristotel, *Poetika* 1450a 6 in *Retorika* 1404a 19), pomen odlomka (Platon, *Lisis* 205b). To je sposobnost, ki človeka loči od živali in ga družijo z Bogom (*O Noetu kot vrtnarju* 10,42); je organ spoznanja Boga (*O vrlinah* 10,57; *O posebnih določbah* 1,3,20); duhovna plat človeka (tudi pri Platonu, *Zakoni* 916a): ena izmed lastnosti duše. Izraz je pogost v *Nik. etiki*, glede njegove rabe v stoiški filozofiji pa glej M. Avrelij, *Samemu sebi* 3,1 in 6,32. O rabi besede v predsokratski filozofiji glej Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1937, str. 124–125. Ključen za razumevanje besede je grški glagol *voētō* (misлити, doumeti, uvideti) in *voēō*: usmeriti misel k predmetu, uvid, intencionalnost, uperjenost v kaj, čutno in intelektualno zaznavanje, spoznanje, priznanje, razumevanje, doumetje. Brez razmišljanja ni mogoče spoznati vzrokov (Aristotel, *Fizika* 197a 2). Značilna je raba besede pri Jn 12,40 (= Iz 6,10 LXX).

Za 'polno razumevanje' Dekaloga je nujna razlaga le-tega na alegoričen način (*O Dekalogu* 1,1), ob hkratnem upoštevanju njegovega dobesednega pomena.

Glede rabe izraza v literaturi helenističnega judovstva povejmo, da ga najdemo v *Sib. orakljih* 3,421 (pribl. 150 pr. n. št.), Septuaginta pa z izrazom pogosto prevaja heb. *levav* (branje, razumevanje s srcem (Vulg.: *ex toto corde*); tudi srčno čutenje; ljubezen). Glej še Ps 118,7 LXX, kjer najdemo tudi ustreznejši prevod: *ἐν καρδίᾳς*. V Septuaginti tudi emocije (3 Mz 19,17; Iz 35,4) in volja (2 Mz

ne,¹⁵² metaforična razlaga,¹⁵³ tipologija (τύπος),¹⁵⁴ opisati pomen sporočila

35,22). Pri sinoptikih ga najdemo v Mt 22,37 (prirejeni navedek LXX 5 Mz 6,5); Mr 12,30 in Lk 10,27. V Heb 8,10 avtor citira Jer 31,33. V pomenu 'mišljenje' nastopa v Lk 1,51, kot 'razum' pa v Ef 4,18. Izčrpno o rabi izraza glej v *The Dictionary of Classical Hebrew*, Sheffield 1998, 4:497-509.

Jožef Flavij uporablja izraz ko govori o bibličnih junakih, in z njim poudari njihovo odlično sposobnost 'razumevanja' sveta in dogodkov. Tako opiše kralja Savla (*Starožitnosti* 6,46), Davida (7,158) in Salomona (7,381).

¹⁵¹ *Prosim torej vas, ki ste bili uvedeni v svete skrivnosti in ste očiščeni, in vaša ušesa, da sprejmete te stvari kot resnično svete skrivnosti v najgloblji del svoje duše, in jih ne razodevate ljudem, ki niso izmed števila uvedenih, ampak jih čuvate kot sveti zaklad... (O kerubih 14,48)*. Mistična skrivnost, razodeta redkim, je značilna za eleuzinske misterije ('Eleuzija' je bilo tudi eno izmed predmestij Aleksandrije), gnostike, (neo-) pitagorejce (npr. Jamblih, *Komentar Timaja* 5), orfike in magične kulte Vzhoda. Filon jo uporabi le 12-krat. Tudi: talisman, objekt magičnega kulta; lat. *sacramentum*. Za razliko od prejšnjega, tega izraza *Nik. etika* ne pozna, uporabi pa ga Platon (*Simpozij* 210a in *Teaitet* 156a). Septuaginta ga uporablja samo v spisih helenističnega judovstva (Tob, Jdt, Mdr, Sir in Dan) in to kot sekularni in religiozni pojem. V 3 Mkb 2,30 je 'biti uveden v misterij' sinonim za odpad od judovstva. Zanimiva je raba izraza v grški Novi zavezi. Pri sinoptikih ga najdemo (Mt 13,11; Mr 4,11 (ključno mesto); Lk 8,11), ko Jezus razlaga pomen lastnih prilik, pri Pavlu pa skupaj na 21 mestih (Rim 11,25; 1 Kor 13,2; 14,2; 15,51 2 Tes 2,7; Ef 6,19; 3,9; Kol 1,26 itd.), vendar vedno v smislu (gnostičnega) misterija Jezusovega nauka in njegovih skrivnosti. Nova vera je sploh skrivnost (prim. 1 Tim 3,9; 16 in 1 Kor 2,7); posebej transsubstancijacija in božja troednost. Če je vsako besedilo le odsvit naravnega stanja stvari in če ima narava svoje skrivnosti, potem mora le-te filozofski bralec nujno najti tudi v besedilih. Naravoslovec odkriva skrivnosti v naravi, ekseget pa v besedilu.

V Ef 5,32 je izraz sinonim za celibat. Glej še Raz 1,20; 10,7 in 17,7, pa tudi Ignacijeva pisma (Mg 9,1 in Tr 2,3) in *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1968, str. 891–893. Zanimivo da Filon v kontekstu božje skrivnostnosti in bližanja njegovemu bistvu še ne uporablja izraza *ἐκστανσις*, ki bo kasneje značilen za Plotina (*Eneade* 6,9,11) in mistično teologijo (čeprav izraz sam kot 'spremembo položaja' pozna že Aristotel – *Analitika* 406b 13, najdemo pa ga tudi v rabinski literaturi). Filon izraz sicer pozna (*Alegorije postav* 2,9,31; *Kdo je dedič* 51,249;257), a le v pomenu 'spanja,' 'globokega, od Boga poslanega spanca,' kakor ga uporablja že Septuaginta (1 Mz 2,21; 15,12). Filozofu je prav opustitev vsake telesne aktivnosti pogoj za razpoložljivost božji govoric. Glej o tem D. Winston, *Logos and Mystical Theology in Philo of Alexandria*, Hebrew Union College Press, Cincinnati 1985, str. 43–74. Tudi rabinsko slovstvo pozna izraze kot 'skrivnosti Postave' (P Avot 6,2) in 'skrite sobane Postave' (*Tošefta Ktuvot* 5,1).

¹⁵² Tudi ezoterična razlaga (C. Yonge). *Zdaj bomo naenkrat prešli k skritemu in notranjemu pomenu, ki je le za tisto peščico, ki raje študira značilnosti duše kot oblike teles. Simbolično pomeni skupina petih mest pet čutov v nas ... (O Abrahamu 29,147)*.

¹⁵³ ... delno metaforična, delno dobesedna (*Alegorije postav* 2,5,14). *Tisti, ki sledijo le temu, kar je jasno in enostavno, mislijo, da (...), mi pa moramo nadaljevati in pogledati na odlomek na metaforičen način, upoštevaje dejstvo, da niso besede pisma nič drugega kot sence teles (O pomešanju jezikov 38,190)*. Filonove 'sence teles' so seveda priredba Platonove primere o votlini (*Država* 514). Glej tudi *O Kajnovi daritvi* 37,126. Aristotel sam, ki mu Filon sicer precej dolguje, uporablja izraz npr. v *Nik. etiki* 1137b 1; 1167a 10 in v *Poetiki* 1457b 7, Platon pa metaforično govorico kot metodo sofistov – ki nimajo strokovnega znanja in ne pravilne predstave – kritizira v *Državi* 601, čeprav

(ὑπογραφή),¹⁵⁵ razkrivanje *zunanjih simbolov* (σύμβολον),¹⁵⁶ *znakov* (σημείον),¹⁵⁷ *imen* (ὄνομα)¹⁵⁸ *in besedi*; *razrešitev uganke* (ἄλυγμα),¹⁵⁹ *prilika*

tudi sam uporabi prisposodobno votline (Država VII), da bi bralce popeljal do najvišjega cilja: *spoznanja ideje dobrega* (505a). S pomočjo metaforičnega branja besedil klasične Grčije je helenistični filozof poskušal odkriti pravi namen zgodbe in 'filozofsko' sporočilo avtorja. Proces je primerljiv s tistim v helenistični pravni teoriji, ki je za 'besedo' ali 'črko' zakona iskala 'namen zakonodajalca'; prim. npr. Kvintilijan, *Navodila govornikom* 3; 7,1,58; 7,6. Kvintilijanovo definicijo alegorije (*quem inversionem interpretantur*) glej prav tam 8,6,44. *Preveč zagonetni alegoriji rečemo uganke* (prav tam).

¹⁵⁴ *Niso pa te stvari samo kakšne izmišljene zgodbe, ob katerih se veselijo rodovi pesnikov in sofistov, ampak so raje tipologije; zakrite metaforične resnice, glede na določene mistične razlage* (*O stvarjenju* 56,157). Tudi v: *O Dekalogu* 20,101; *O pos. določbah* 1,5,30 in drugeje. Izraz najdemo kot odtis, 'vtis-k' (pečata) že pri Platonu (*Teaitet* 192a; *Država* 377b), kot 'vtis ideje v dušo' pa v stoiški filozofiji. Tudi: plošča z reliefom, vtisnjena označba, podoba, lik, emblem, vzorec, matrica, znak, relief; termin grških kiparjev. V LXX Am 5,26 lik malikovalcev. Točna replika (kot so otroci svojih staršev); ideal (kot je gospodar hlapcu ali učitelju učencu), način izražanja, stil, stvar z obliko; način tvorjenja teh oblik. V krščanski filozofiji (Ignacij) je škof *podoba* očeta (1 Mag 6,1; 1 Tr 3,1). V gramatiki način tvorjenja besed in besednih oblik. Pri Platonu in v platonizmu: model, arhetip (*Država* 396c; 379a; 380c), ki ga je mogoče ponoviti, replicirati. Splošna ideja (*Država* 403e; 491c; *Zakoni* 876e); tudi pri Aristotelu (*Politika* 1341b 31; *Nik. etika* 1104a 1; 1094b 20). Kot univerzalni model ponuja standardna oblika (mišljenja, delovanja, verovanja); *Država* 380c. V pravni filozofiji 'splošno navodilo'; 'navodilo za pravilno življenje'; vzorec nauka (Rim 6,17; Jamblih, *Življenje Pitagore* 23,105) ali moralnega življenja (4 Mkb 6,19; Rim 5,14; 1 Tim 4,12); v helenistični upravni terminologiji pa tudi uradno pismo (s pečatom), akt organa, besedilo dopisa (*Aristejevo pismo* 34; Apd 23,25; 3 Mkb 3,30), cesarski reskript (kasneje dopis škofa). Glej še Platon, *Timaj* 50c in Apd 7,44. Ladjar dovrši ladjo, duša izpopolni telo (prim. Aristotel, *O duši* 413a 9), ekseget pa besedilo, ko mu vdihne duha. Kot je izbrano dekle mogoče prav spoznati šele, ko si sname nakit in umije obraz, mora tudi alegorični ekseget očistiti besedilo različnega naličja (prim. *O pos. določbah* 3,7,37), da bi prišel do samega pomena in pristnega odnosa z njegovim sporočilom.

¹⁵⁵ Kot v *O Mojz. življenju* 1,13,69 (termin grškega slikarstva; v filozofski razpravi ga uporablja tudi Aristotel, *O duši* 413a 10). Pri Platonu (*Protagora* 326d) pomeni izraz učiteljev prvi poduk v pisanju; model za pisanje (in razlaganje besedila). Tudi 'zahteva po določenem načinu branja' (ali delovanja), kot ga narekujejo okoliščine (prim. 1 Mkb 8,25).

¹⁵⁶ *To je sicer splošna in široko sprejeta razlaga, toda sam pa sem slišal še drugo od zelo razsvetljenega človeka, ki misli, da je večina vsebine knjige zakonov le zunanji simbol skritih resnic, ki v besedah izražajo to, kar je bilo ostalo neizrečeno* (*O pos. določbah* 3,32,178). Je zelo razsvetljeni človek judovski filozof Aristobul ali kdo izmed njegovih učencev? *Index* pokaže, da nastopa izraz pri Filonu 204-krat; tudi v *O Dekalogu* 11,49, pogost pa je še v literaturi pitagorejcev in orfikov. Pitagora je domnevno govoril v prisposodobah, tako da je že Anaksimander iz Mileta napisal *Razlago Pitagorovih simbolov*. Več v J. A. Philip, *Pythagoras and Early Pythagoreanism*, Toronto 1966, pogl. 9. Tudi: pripeljati do strinjanja; sprava (Herodot 1,74,3 ali Platon, *Protagora* 337e). Glej še *Država* 504a; v NZ pa Kol 2,2;19; Ef 4,16 in Apd 9,22. Stvarjenje nebes in zemlje (1 Mz 2,4) je Filonu simbol za stvarjenje sveta idej in čutnega, zemeljskega sveta (*Alegorije postav* 1,9,21).

¹⁵⁷ Tudi 'geslo,' 'sled,' 'znamenje,' 'karakteristično, simptomatično branje' – kot ima svoj metodo branja in razlage pač vsaka skupnost (tako judovske (tudi kumranska) kot grške, posebej še gno-

stične in ezoterične). Sicer redko: prim. *Alegorije postav* 4,18,106 in *O sanjah* 1,34,197. Vse Sveto pismo pomeni Filonu neskončen vir za 'karakteristične razlage', s katerimi želi dokazati filozofske resnice svoje dobe. Besedilo je le znamenje ob poti do večnih resnic.

¹⁵⁸ V grški filozofiji je 'imeti ime' sinonim za 'biti znan.' Imena imajo stvari, živali in ljudje, izražajo pa njihovo bistvo (Platon). Parmenid je takšnemu mnenju ugovarjal, češ da ime zakriva resnico o stvari, saj je človeško delo in ne božje. Ali je etimologija imena del narave stvari ali stvar dogovora, se sprašuje Platon v *Kratilu*. So imena le tonalna znamenja, ki jih je treba razložiti, ali pa so imena stvari v srcu; v nas? Kot ni *filozofije brez jezika* (*Sofist* 260a), tudi stvari ni brez imena. Znano je Aristotelovo stališče, kako so imena le posredniki do spoznanja resnice o stvari, in ne njeno bistvo (glas – ime – pomen). Kasneje je stoiška filozofija sicer priznavala, da imena marsikaj pojasnijo, toda pogosto so tudi vzrok napakam in zgrešenim razlagam. Preden se loti analize odlomka, mora stoiški filozof razložiti vsa imena, pojme in manj znane besede v spisu, zato je filologija nujni predpogoj filozofskega študija. V mističnih gibanjih je osebno ime podoba Boga (zavetnika) med ljudmi, zato se imena delijo na posebno slovesen, zakramentalen način. Ime deluje iz lastne moči. Glej npr. Aristotel, *Poetika* 1457b 1. *Ime je vedno tik ob stvari, ki jo predstavlja; kot senca, ki sledi telesu, uči Filon (O Dekalogu 17,82). Ime je ogledalo misli (O kont. življenju 78) in 'ustrezen izraz' za stvar. Iz imen bibličnih junakov večkrat izlušči zanimive filozofske resnice (prim. O poljedelstvu 1,1; O kerubih 17,56; O Noetu kot vrtnarju 37,150-155). Filozof pozna definicije in prava imena stvari, za sofiste pa je značilna zmešnjava besed in definicij. Filon hvali prevod Septuaginte, ker v njem imena točno ustrezajo stvarem (O Mojz. življ. 2,37). Aleksandrijski filozof je bil v stikih z jezikoslovci in etimologi svojega časa, zameril pa jim je, da od besed in definicij ne znajo priti do višjih, filozofskih in etičnih spoznanj. Z leksikalnimi znanostmi se ukvarjajo tako, kot da bi bila usoda sveta odvisna le od imen (O predhodnih vprašanjih 10,53). Učen človek ne vidi težave šele v stvari sami, ampak že v njenem imenu, je učil že Heraklit.*

V biblični tradiciji je bil človek (Adam) tisti, ki je poimenoval živali in stvari (1 Mz 2,19), osvajalci pa imajo pravico poimenovati osvojeno deželo (2 Sam 12,28). Bog pozna Mojzesa po imenu (1 Mz 33,12), Mojzes pa Boga ne pozna. Človek je iz telesa, duše in imena, ugotavlja Levy-Bruhl, Filonov Bog pa je le duh sam, zato ga je mogoče uzreti le z duhovnimi očmi.

¹⁵⁹ *Takšna je torej vsebina uredbe, če jo vzamemo dobesedno. Je pa še en pomen uganke, na katerega odkazuje mistični značaj teh simbolov: besede so v svojem polnem pomenu namreč le simboli tega, kar je skrito in zasenčeno (O pos. določbah 1,37,200). V celotnem opusu 13-krat. Glede izraza prim. še Platon, Apologija 27a; Harmid 162b; 1 Kor 13,12 in 5 Mz 28,37 (LXX; heb. mašal). Dejansko izraz mašal uporablja tudi Mišna (npr. v Nida 5,7 – kjer se žensko primerja z zrelo smokvo), v pomenu 'primere, ilustracije, nazorne primerjave,' pa tudi 'pregovora' (Prg). Uganke (heb. hida) srečamo tudi v heb. Bibliji (4 Mz 12,7; Sodn 14; 1 Kr 10,1; Hab 2,6; Sir 22,14; Mdr 8,8), vseeno pa se zdi, da je Filonovo pojmovanje 'uganke' bliže pitagorejskim 'skrivnim reklom' in skrivnostnemu nauku Učitelja kot pa bibličnemu pomenu besede.*

O judovskem (algoričnem) branju Postave glej D. W. Halivni, *Peshat and Derash: Plain and Applied Meaning in Rabbinic Exegesis*, Oxford 1998. Hebrejski izraz *pšat* kot polni, dobesedni, a ne nujno literarni pomen (prim. TB Šabat 63a), ki vodi k razumevanju višjih resnic, uporablja literatura v smislu učiteljeve razlage bibličnega odlomka učencem, *draš* pa kot 'profesionalno razlago, interpretacijo' Tore (prim. M Ktuvot 4,6), seveda po natančno določenih pravilih logičnega sklepanja. Tudi: iskati (Ps 109,10; Jer 50,20; 5 Mz 13,15), spraševati, priti čim bliže: miru in blaginje (Jer 29,7), pravičnosti (Iz 1,17), Boga (2 Krn 34,3). Iskalec lahko išče tudi v napačni smeri (5 Mz 12,30; 18,11). Izraz *drašan* pomeni v rabinski literaturi 'razlagalca Postave, pravnika' (tudi 'pridigarja'), npr. v TB Sota 49b in TB B. Batra 119b. Duhovni učitelji sploh radi govorijo v uganakah (prim. npr. *Corpus Hermeticum* 13,2).

(παράβολή),¹⁶⁰ *aporija* (ἀπορία),¹⁶¹ *metafora* (μεταφορά),¹⁶² *vzvišen, domnevni pomen* (ὑπόνοια),¹⁶³ *od dobesednega k prenesenem naraščajoč (presežni) pomen* (αὔξησις),¹⁶⁴ *razlaga posebnih poudarkov v besedilu* (ἔμφασις),¹⁶⁵ *razumevanje, koncept, presoja* (ὑπόληψις),¹⁶⁶ *raziskovanje besedila* (μέθοδος),¹⁶⁷ *spoznanje o njem* (γνώσις),¹⁶⁸ *globoko spoznanje* (ἐπιγνώσις),¹⁶⁹ *spo-*

¹⁶⁰ *Mojzes je v obliki prilike zelo lepo povedal, ko je govoril o tem, kako svet spominja na opeko. Svet namreč res stoji in je čvrsto pritrjen, kot opeka v zid hiše (O pomešanju jezikov 12,99). Tudi: parabola, ilustracija, prilika, primera, pregovor; govorna figura v retoriki, *quam Cicero collationem vocat* (Kvintilijan). Glej rabo pri Aristotelu (*Retorika* 1393a 22; b 3), Platonu (*Timaj* 40c) in v novozavezni literaturi. Pri Mt najdemo izraz 17-krat, pri Mr 13-krat in pri Lk 18-krat. Nauk starih (tj. Judov) potrebuje razlago, podobno kot prilika, ki sama zase nima pomena, če ji ne izluščimo poante. Glej še Heb 9,9 in 11,19. Na način le redkim izbrancem razumljivih prilik so filozofirali tudi pitagorejci. O priliki kot literarni vrsti helenističnega judovstva glej I. H. Jones, *The Matthean Parables, A Literary and Historical Commentary*, Brill, Leiden 1995.*

¹⁶¹ Glej *O Dekalogu* 1,2; 10,36. Prvotno 'ograda' (prim. P Avot 1,1). V *Timaju* (25d) 'neprehodno' in sicer 'nedostopno' območje; to, čemur je težko odkriti pomen ali čez kar se je mogoče prebiti le s težavo. 'Pojmovna težava' (T. Ladan), *dubitatio logica*. V Aristotelovi filozofiji ima beseda pomen 'vprašanja' (*Nik. etika* 1146b 6), 'težkega problema' (*Metafizika* 1085a 27) ali 'dvoumjaja' (1062b 31). Kot 'veliko, praktično težavo' jo pozna tudi Platon (*Zakoni* 678d; 788c; *Teaitet* 151a). V dialektiki 'vprašanje za razpravo, uganka'. Filozof zna videti težavo tudi v navidez popolnoma enostavnih stvareh, kot je npr. odnos med delom in celoto (Aristotel, *Fizika* 185b 11). Aporije so dokaz prave raziskovalne poti, saj jih opazijo le izvedeni raziskovalci (prav tam 208a 33).

¹⁶² Zanimivo da le v *O Kajnovi daritvi* 37,126. O štirih vrstah metafor glej Aristotel, *Retorika* 1411a, definicijo pa tudi v *Poetiki* 1457b 7.

¹⁶³ Izraz pozna Platon (*Država* 378d in *Zakoni* 679c), čeprav je bil že v njegovem času zastarel (stara beseda za 'alegorijo'), pa tudi Aristotel (*Nik. etika* 1128a 23 – v smislu gledališke predstave). Domneva, ugibanje o prihodnjih stvareh. Nasvet, pravi pomen, ki je na koncu razmisleka; globlji pomen. Tudi: spreobrnjeni pomen (*inversio*), skrivno mnenje, videnje. Domneve, ugibanje o prihodnjih dogodkih. Pravi, najgloblji, na dnu stvari ležeč pomen (kot v *Državi* 378d); tudi: poanta dramskega dela ali komedije. Izraz je bil prvotno del žargona grških rudarjev, delo v rovu pod zemljo pa je kot ilustracijo filozofovega napora uporabil tudi F. Nietzsche v prologu *Jutranje zarje*. V pomenu 'spodnosti (političnega) nasprotnika' pozna izraz tudi LXX 2 Mkb 4,26. Za rabo pri Filonu glej npr. *O pos. določbah* 2,47,257; *O Abr. selitvi* 16,93; *Kdo je dedič* 59,289; *O predhodnih vprašanjih* 30,172 itd.

¹⁶⁴ Npr. v *O Mojz. življenju* 2,50,277. V Aristotelovi *Retoriki* (1368a 40) in *Nik. etiki* (1103a 16; 1104a 27; 1119b 4) – tako kot rastejo otroci v zrele ljudi (iz pravih otrok v 'otroke'), mora zrasti tudi razumevanje besedila: iz dobesednega v prenesen pomen.

¹⁶⁵ Kakor v *Alegorijah postav* 3,33,101-2; *O Abrahamovi selitvi* 14,79 in *O spremembi imen* 26,147.

¹⁶⁶ Kot že Aristotel v *Nik. etiki* 1139b 17; 1140b 31; 1142b 33; 1145b 36 (manj kot znanje). Povzeti zadevo; vzeti stvar tako (in ne drugače), domneva, pomen (*Retorika* 1417b 10; *O duši* 427b 25), mnenje (Sir 3,24). Tudi: razodeti namig, nadaljevati tam, kjer je predhodnik končal; sodba, predsodek (prim. npr. Aristotel, *Vel. etika* 1235a 20).

¹⁶⁷ Po izvornem začudenju je raziskovanje prvi korak v znanost in filozofijo (Aristotel, *Fizika* 184a; 200b 13). Nujna je enotna metoda dokazovanja (*O duši* 402a 15) in raziskovanja (*Nik. etika* 1129a 5), sicer je znanstveno delo precej težavnejše. *Raziskovanje mora težiti k dobremu*, uči Aristotel že

znavanje pomena, duhovno spoznanje (ἄσθησις),¹⁷⁰ motrenje (ἀθρεῖν),¹⁷¹

v prvem stavku *Nik. etike* (1094a 1), tako pridobljena spoznanja pa k resnici. Filon je poznal Sokratovo metodo navzkrižnega spraševanja, ki je kot *pot logosa k pravim dejanjem* (W. Jaeger), pa tudi Platonovo idejo o univerzalni aplikaciji matematične metode (*Država* 531c) in morda tudi Aristotelovo kritiko le-te (*Metafizika* 992a 32). Metoda (tretma besedila) ni le stvar znanstvenikov (filozofov), ampak tudi sofistov, ki zlorabljajo njeno didaktično moč. Kdor pri branju in razumevanju Svetega pisma ne uporablja prave (tj. alegorične) metode, dobi popolnoma napačen rezultat. Procedura je stoikom pogoj resnice, iz česar izhaja tudi Descartesov novoveški nauk o metodi.¹⁶⁸ Kot 'znanje' (slušatelj), ki teži k dobremu, pozna besedo Aristotel (*Nik. etika* 1095a 7; 1097a 6 ('znanje o dobrem'); 1102a 22 ('medicinsko znanje')). *Znanje o duši doprinaša k celokupni resnici* (*O duši* 402a 5). Glej tudi Platon, *Teaitet* 206b. Tudi 'bistro, inteligentno razumevanje,' 'dojetje' nečesa. Filozofija je v smislu spoznanja dobrega res *gnoza*, a ne na način, kot ga bodo kasneje uveljavila duhovna gibanja iz Egipta, Perzije ali Indije. O Filonovi rabi izraza prim. *Alegorije postav* 3,43,126; *O Abrahamovi selitvi* 8,42; *O sanjah* 1,10,60 in *O Dekalogu* 28,147. Tudi za mistiko filozofije je potrebna iniciacija, kar Platon sicer razume še kot metaforo, neo-platonizem in pitagorejstvo pa kot dejanski korak na poti do spoznanja najvišjih resnic, ki vse prihajajo od bogov (prim. Plutarh, *O Izis in Ozirisu* 351). Kultivirana metoda delovanja *logosa*, ki stremi k filozofskemu spoznanju (in ne k partikularnim vednostim). V helenističnih misterijih je *gnosis* pot izbrancev, ki so obdarjeni s posebno karizmo (*Alegorije postav* 3,24,78), ki jim je bila milostno dana po dolgi molitvi ali telesnih vajah. Za pravo spoznanje torej ni več potreben študij, ampak božja milost in vera.

V rabinskem judovstvu spoznanje samo nikdar ni avtonomen problem metode in samostojna eniteta, zato rabini teorijo gnoze in sploh vsako iniciacijo zavračajo, gnosticizem pa prezirajo. So pa gnostične ideje (izrazi in način mišljenja) poznane v spisih judovstva, ki so nastali v grškem svetu (npr. v *Salomonovih odah*, *Sib. orakljih* in spisih iz Nag Hamadija). V novozavezni literaturi je *gnoza* izraz za višje, ezoterično vedenje, ki ga nimajo vsi (1 Kor 8,7; prim še 8,10 in Ef 3,19). *Bog presega vsako spoznanje* (Gregor iz Nise), zato ga ni mogoče spoznati drugače, kot v misteriju, ki nam ga odpre samo *ključ gnoze* (Lk 11,52). Pravo spoznanje o pravih stvareh je taksativno zajeto v *spisih apostolov in nauku Cerkve* (Irenej, *Proti krivovercem* 4,33,8). *Gnoza* je torej kontemplacija mističnih skrivnosti, povezana pa je s *pistis* (ne z *nomos* ali *episteme*). Hipostatično zedinjenje z Vednostjo samo, angelsko (nikakor akademsko) spoznanje o resnici prebranega in svetosti češčenega.

¹⁶⁹ Glej *O pos. določbah* 1,12,64 in prim. Heb 10,26; Justin, *Pogovor z Judom Trifonom* 3,4. Tudi judovsko-grška literatura je s takšnim izrazom označevala prizadevanje za spoznanje najvišjega Bitja (LXX 2 Mz 14,4; Ezk 25,14; Ps 78,6; Sir 23,27), čeprav je med izrazoma *gnosis* in *epignosis* res težko najti kakšno razliko (Kittel 1:707).

¹⁷⁰ Besedo s širokim pomenskim razponom uporabi Filon 567-krat; kot čutno, duhovno in intelektualno zaznavo. Poznajo jo že npr. Evripid (*Elektra* 288), Plutarh in Aristotel (*Politika* 1253a 17 – spoznanje dobrega in slabega). V helenistični literaturi bolj moralno in duhovno kot pa intelektualno spoznanje. Septuaginta uporablja izraz filozofsko netočno in precej drugače kot klasični grški avtorji (prim. rabo v 2 Mz 20,18;22; 28,3; Prg 1,7; Iz 49,26 in 4 Mkb 2,22), saj je v prevodu včasih kar sinonim za *episteme* in *sofia*. V hermetični filozofiji je *aisthesis* v pristojnosti telesa (σωμα), *gnosis* pa mišljenja (νοῦς). Kot 'informacija', 'novico' jo uporablja J. Flavij (*Starožitnosti* 19,15,119), Filonu pa je prav zaradi povezave s telesom vzrok strastem (*Alegorije postav* 2,14,50; *O kerubih* 52). Duhovno branje je 'strastno branje', v kolikor je strast (blaznost) pesniško-religiozna (kot v Platonovem *Faidrosu*) in izraža gorečo predanost božjemu navdihu. Tudi: 'čutenje besedila':

predočenje pravega pomena (φαντασία),¹⁷² literarna analiza besedila za izobrazene jezikoslovce (γραμματικός);¹⁷³ njegovo podrobno razčlenjevanje (δια-
 λρεσις),¹⁷⁴ in sinteza (σύνθεσις);¹⁷⁵ poizvedovanje po pravem pomenu (πει-
 ράω),¹⁷⁶ dialektično branje in sklepanje o pomenu besedila,¹⁷⁷ branje s ka-

hoja, potovanje skozi tekst, zaobjem vseh njegovih delov v celoto; prim. Aristotel, *Fizika* 244b 10. Za rabo v Novi zavezi glej Lk 9,45; Flp 1,9 in Heb 5,14.

¹⁷¹ Samo v *O kerubih* 18,58 in *O sanjah* 1,32,188.

¹⁷² Tudi: pojasniti nadnaravni pojav ali dogodek; pripeljati nekoga do tega; *imaginatio*. V LXX Sir 34,5; iskanje modrosti: Mdr 6,16. V Novi zavezi le Heb 12,21 (dogodek na Sinaju). Glej definicijo v *Alegorijah postav* 1,11,30, pa tudi *O Dekalogu* 1,3; *Alegorije postav* 1,7,38; 1,8,40;45 (kot 'videnje Boga') in *O sanjah* 1,1. Pa tudi *Nik. etiko* 1114a 32 ('privid,' 'navideznost'); 1114b 3 (filozofova odgovornost za razlago prividov in vsega navideznega) in *O duši* 429a 3 (gledanje v luči svetlobe). V tej zvezi je zanimiv samostalnik φάντασμα (fenomen), ki je pogost v kontekstu razlage sanj in ima v LXX pomen 'poduhovljenih fenomenov' (prim. Platon, *Faidon* 81d in Iz 28,7; Job 20,8 in Mr 6,49). Nižja stopnja verjetnosti kot pravo znanje. V duhovnih gibanjih in religiji pa ravno obratno!

¹⁷³ Tudi Filon ločuje med γράμμα in γραφή, in prvi izraz uporablja za 'vrezano,' 'zapisano' sporočilo; kot LXX 3 Mz 19,28 in 2 Mz 36,39 (*O pos. določbah* 1,10,58). Za rabo pri Platonu: *Faidros* 229e in *Harmid* 164d. V *Državi* 472d tudi v pomenu slike, geometrijskega lika. Pa tudi: črke (kar tako), pisati z uporabo črkovnih znakov; kot Feničani (J. Flavij, *Proti Apionu* 1,6,28), Sirci, Judje (*Starožitnosti* 12,2,15) ali Grki (*Proti Apionu* 1,2,11). Egipčani pišejo v hieroglifih – 'svetih črkah' (Filon, *O Mojz. življenju* 1,5,23). Tudi: posamezen znak, črka (*Kratil* 390e), misticizem črk in števil (Barnabovo pismo), črke v knjigi, pa tudi jezik (*Aristejevo pismo* 38). Kot antiteza govoreni besedi (*O Noetu kot vrtnarju* 31,131), kot glasbena nota, kot zapisek ki je podlaga študiju. Študij zapisanega sploh; akademska dejavnost, disciplina, uk, slovstvoslovje. Glej Platon, *Apologija* 26d. V helenističnem judovstvu: študij Postave. Kdor (jo) zna brati in pisati: ἐπισταμένος γράμματα (Iz 29,11 LXX). Obratno: nepismeni (Platon, *Zakoni* 689d; Apd 4,13). Za samo Postavo helenistično judovstvo uporablja dodatek 'sveti' spis (*Starožitnosti* 5,17,61), kar postane kasneje (Origen) praksa prve Cerkve. Glej še Lk 23,38; Jn 7,15; Apd 28, 21, judovstvu in klasičnemu grštvu tuj antagonizem črka / duh (tudi: namen) pa Rim 2,27; Kvintilijan, *Navodila govornikom* 3 in B. Cohen, *Letter and Spirit in Jewish and Roman Law* v isti, *Jewish and Roman Law*, New York 1966.

¹⁷⁴ Ločevanje pravega od napačnih pomenov; izbira med njimi (*electio*). Tudi: rešiti problem, ločiti med prav in narobe, presoditi kako stvar. Prim. paralelizem v 1 Kor 12,4. Glej še Aristotel, *Retorika* 1398a 10; *O duši* 402a 20 in Platon, *Sofist* 253; *Faidros* 265. Intelektualna sposobnost (vrlina); logično mišljenje uporabljajoč del retorike. Filon uporablja izraz v: *O pos. določbah* 1,36,195-196; *Kdo je dedič božanskih stvari* 35,168 (členitev Dekaloga) in *O Kajnovi daritvi* 25,84-87. Vse kar biva, biva po lastni členitvi; kot celota svojih delov (Aristotel, *Fizika* 204a).

¹⁷⁵ Kot sestavimo hišo iz kamenja (Aristotel, *Fizika* 190b 8), tudi modrost zgradimo iz množice spoznanj. Izraz je v hermenevtiko privzet iz matematike, kjer pomeni vsoto (*O Dekalogu* 7,26; *O stvarjenju* 16,51; *O pos. določbah* 1,16,91). Lepota celote je stvar sinteze njenih delov vanjo (*Kdo je dedič božanskih stvari* 41,196) in Bog sam je prvi sintetizator, ker je elemente stvarstva spravil iz kaosa v urejeni red kozmosa (41,199).

¹⁷⁶ Prizadevati si (za najdbo takega pomena), preiskovati različne možnosti. Prim. *O pos. določbah* 2,9,38; 2,42,235; 3,2,7 itd. Poizkus (sodbe o kaki stvari ali dogodku), eksperimentalna razlaga (vis-à-vis avtomatični, dobeseadni), umsko delo na besedilu. Prim. Aristotel, *O duši* 408a 4.

¹⁷⁷ Tako v *O poljedelstvu* 3,13; 31,140; *O Mojz. življenju* 2,7,39 – beseda ostane ista, z dialektično

rizmo,¹⁷⁸ priložnostno (καιρός) branje,¹⁷⁹ iskanje vzora (παράδειγμα)¹⁸⁰ za določen pomen; podoba (εἰκόν) besedila,¹⁸¹ opomnik (ὑπομήματα),¹⁸² pojasnilo (iskanje) vzroka (αἰτία),¹⁸³ ali navideznega protislovja (παράδοξος);¹⁸⁴

metodo ji poiščemo (spremenimo) le pomen. Glej definicijo v Aristotel, *Retorika* 1358a 12, in Platon, *Kratil* 390c; *Država* 534d. Razumevanje pravega pomena besedila bo boljše, če je ekseget več tujih jezikov (prim. *O pomešanju jezikov* 4,12). Bog zaupa svojo modrost in zakone le tistim, ki niso duhovno in intelektualno 'slepi' (prav tam 38,191). Tako kot Aristotel, se tudi Filon zaveda omejene moči dialektike, njene splošnosti in sofističnih skušnjav preveč zavzetega razlagalca. Retorika obravnava govor, dialektika pa njegov pomen (Seneka, *Moralna pisma* 89,17). Iz stoiške epistemologije je znana maksima, da besedilu 'ni pomena, razen kolikor ga preučujemo' (Seneka, *Moralna pisma* 89,12) – raziskovanje besedila je torej *conditio sine qua non* za njegov pomen sploh. Dialektična metoda sama spoznanju še ne zagotavlja 'pravilnosti,' jamči pa njegovo znanstvenost.

¹⁷⁸ Prim. *Alegorije postav* 3,24,78.

¹⁷⁹ Prim. *O pos. določbah* 2,14,49 in drugje (čeprav običajno v vsakdanji, ne-hermenevtični rabi).

¹⁸⁰ Namreč tega, o čemer besedilo govori; o čemer je Bog sam *mislil*, ko ga je bil razodel svojim prerokom. V grški retoriki je izraz vsota razumevanja zgodovinskih okoliščin in razumne domišljije razlagalca (prim. Aristotel, *Retorika* 1393a in tudi *Fizika* 194a 26). Izraz pozna že LXX 2 Mz 25,9, pri Filonu pa je včasih sinonim za Platonove ideje. Kot želi filozof tudi z ukvarjanjem s 'stvarmi tega sveta' priti do spoznanja vrhovne ideje, zna tudi ekseget za navidez preprostim besedilom uvideti podobo velikega sporočila. Prim. *O pos. določbah* 2,30,177; 3,15,83; *O Mojz. življenju* 1,28,158; 2,2,11 itd.

¹⁸¹ Glej *O Dekalogu* 20,101; *O pos. določbah* 1,16,81 – kot je človek ustvarjen po božji podobi (*Alegorije postav* 2,2,4), je tudi preneseni pomen ustvarjen po dobesednem; je njegova verna podoba. Podoba (njen pomen) pa je bližje ideji stvari kot sama stvar, iz katere je narejena. Podoba je reprezentant pomena. *Pomen* besedila je bližje sporočilu le-tega, kot črke besedila same; prim. *O stvarjenju* 6,25. Kot si Grk ogleduje umetnino, da bi razumel njeno sporočilo, si Filon ogleduje 'podobe' svetih besedil, da bi nam sporočil njihov pomen.

¹⁸² Pri Filonu kot spomin na zgodovinske dogodke (kot praznik; *O pos. določbah* 2,27,146; 2,28,160), pa tudi kot spominjanje na vzvišene resnice ob konkretnem besedilu ali osebnosti (*O Abrahamu* 1,5). Memorandum, anali, opombe k besedilu ali življenjepisu. V upravnih praksi grškega Egipta tudi: uradni dnevnik, beležka organa o kaki zadevi, register.

¹⁸³ Tudi: razloga (za formulacijo besede ali stavka v Bibliji). Povpraševanje (αἰτέω) po pravem pomenu, 'odgovorni,' 'zahtevani' pomen. Razlaga pomena dogodka ali okoliščine; npr. v *O Dekalogu* 3,14;15; 5,18; *O stvarjenju* 26,79;80 itd. Podobno ga (kot vzrok – *causa* – stvarjem ali vzrok v stvareh) uporablja Aristotel, *Nik. etika* 1098b 1 in 1109a 12. Kot 'božanski vzrok' pa v 1179b 22. K spoznanju resnice o stvari pripomore tudi poznavanje vzroka zanjo (*O duši* 402b 18). Analizi samega vzroka posveti Aristotel poglavje v *Metafiziki* (1013a 24 – 1014a 25) in v *Fiziki* (195a-b). Vsaka znanost je veda o vzrokih (in posledicah), metafizika (filozofija) pa o temeljnem, najvišjem vzroku (in njegovi posledici). V Platonovi filozofiji so ideje ne le vzorci, ampak tudi vzroki (αἰτία: *Faidon* 95e) stvari, z notranjo močjo, čeprav sam nima formalne teorije vzroka (F. E. Peters). Podobno kot Platon in Aristotel, tudi Filon pojmuje Boga kot prvi in največji vzrok vsem stvarjem (*O sanjah* 1,11,67). V rabinskem judovstvu se pojem vzroka ne uporablja v smislu filozofskih razlogov za Boga ali vzroka za besedilo Postave, ampak kot vprašanje vzroka (namena) konkretnih zapovedi, kot je razviden iz samega besedila ali pa se do njega dospe po pravih logičnega sklepanja.

popeljati bralca iz nevednosti (ἄγνοια),¹⁸⁵ iz nejasnosti (ἄδηλος) do jasnine spoznanja,¹⁸⁶ branje 'sub speciae aeternitatis' (τὸ αἰεὶ)¹⁸⁷ ali razlaga prave podobe tega, kar beremo kot v ogledalu (ἔσποπτροω; κάτοπτρον; σπεκλάριωω).¹⁸⁸ Primera (ἀναλογία),¹⁸⁹ figura, reklo (παροιμία),¹⁹⁰ postavljanje vprašanj (ἑρωτάω),¹⁹¹ temeljne postavke (θέσις) sporočila,¹⁹² nauk učencem (παραδοσις)¹⁹³ ali zgolj mnenje (δόξα)¹⁹⁴ o stvari, pričakovanje izida branja in podobno.

Zaenkrat še neznani razlog zapovedi. Po vrnitvi iz babilonskega suženjstva je duhovnik Ezra ljudstvu razlagal pomen božje Postave, da so mogli razumeti, kar so brali (Neh 8,8). Tako v judovstvu kot v grški filozofiji je veljalo prepričanje, da je božja logika višja od človeške, in da s človeškim razumom ni mogoče vsega razumeti. Kar pa ne pomeni, da ni mogoče razumeti marsičesa. Razumen človek išče posamezne vzoke posameznim stvarim, filozof pa najvišji vzrok vsemu (prim. Aristotel, *Fizika* 195b 22). Religiozni filozof (a-la Filon) se zaveda, da le razumsko iskanje vzrokov ni dovolj, če ni podprto z molitvijo in z vero v prvi Vzrok sam.

¹⁸⁴ Glej *O daritvi Kajna in Abela* 30,100; *O hudem, ki je vedno zoper dobro* 13,44;48; 25,93; *O izgonu Kajna* 14,50; *O Mojz. življenju* 1,26,143 in drugje. Nenavadni dogodek oz. nepričakovani pomen kakega besedila, kot sicer ni v navadi. V Novi zavezi le pri Lk 5,26. Sofisti so s svojimi razlagami poslušalce vodili v dvomnja (Aristotel, *Nik. etika* 1146a 22). Dober ekseget zna s pravo metodo razložiti vsako protislovje, saj pozna logiko višjega reda kot zgolj vzročno-posledično.

¹⁸⁵ Namešč glede (pravega) pomena bibličnega odlomka, kot npr. v *O stvarjenju* 16,51; *O Dekalogu* 18,91 in 28,151.

¹⁸⁶ Glej *O Dekalogu* 43,10 in zlasti *O posebnih določbah* 1,37,200.

¹⁸⁷ Glej npr. *Alegorije postav* 1,11,29; 14,46 in drugje.

¹⁸⁸ Glej npr. *O Abrahamu* 29,153, za ozadje pa 4 Mz 12,8. Glej še Ezk 43,3; 4 Mz 12,8. V govorici magičnih kultov tudi 'čarobna kroglja,' v platonizmu lahko tudi 'zrenje v duhu.' Tudi: refleksija.

¹⁸⁹ Sicer najprej v pomenu 'matematičnega sorazmerja': geometrijskega (*Nik. etika* 1131b 13) ali aritmetičnega (1106a 36), Filonu pa so bila gotovo znana mesta v *Timaju* (31c; 32c; 37a in 69b) in v hermenevntiko preneseni pomen besede. Tudi 'ujemati se' (Aristotel, *O duši* 412b 23). Analogijo razumeta le uvedeni učenec in vernik. Glej tudi Rim 12,6 in LXX Mdr 13,5 (kot primerjanje). Filon uporablja besedo tako v matematičnem, kot v njenem eksegetskem pomenu v *O Dekalogu* 6,21;23; *Kdo je dedič* 28,145 itd.

¹⁹⁰ Kot 'pregovor' jo uporablja Aristotel (*Nik. etika* 1156b 26; 1129b 29 itd.), pa tudi Platon (*Zakoni* 818b in *Teaitet* 162c). Glej tudi Jn 10,6 in 4 Mkb 18,16, za rabo pri Filonu pa *O Mojz. življenju* 2,5,22; 28,156.

¹⁹¹ O pomenu besede, stavka ali besedila; kot v *O hudem, ki je vedno zoper dobro* 17,57;58;59. *Kadarkoli imamo odgovor, mora nujno in v vsakem primeru biti tudi vprašanje. In kadar kdo zavstavi vprašanje, je to nujno o nečem, česar ne ve, in to ravno želi zvedeti. Toliko pač, kolikor se zaveda, da ni nič tako koristnega in uporabnega v zvezi s pridobivanjem znanja, kot spraševati, raziskovati, preučevati, zavedati se, da nič ne vemo, in biti čim dlje od misli, da je komu kar vse jasno (Kdo je dedič božanskih stvari 5,18).* Neumen človek ne vpraša nikogar, pogan sprašuje čarovnike in duhove. Pameten človek sprašuje človeka, najbolj pameten (tj. filozof) pa Boga.

¹⁹² Tudi: temeljni stavki, kratki povzetki o pomenu odlomka, izjava o njem. Sicer v moralni filozofiji Filonovih sodobnikov sopomenka izrazu *nomos*, v smislu odnosa med normativnostjo zakonov narave in človeških dogovorov. Postavke služijo kot uvod v razpravo (prim. Aristotel, *Fizika* 185a 5) in niso zavezujoče, saj potrebujejo nujnih dokazov. O rabi izraza v politični filozofiji glej Platon,

Kot izobražen retor¹⁹⁵ v spisih navaja tudi druge izraze grške retorike in literarne teorije in jih uporabi pri razlagah svetega besedila. Tako pozna *anaforo*,¹⁹⁶ *tavtologijo*,¹⁹⁷ *pleonazem*,¹⁹⁸ *silepsijo*,¹⁹⁹ *onomatopoijo*,²⁰⁰ *anastrofo*,²⁰¹ *nagovor* (ἄποστροφῆ),²⁰² *ironijo*,²⁰³ *etimologijo*,²⁰⁴ *eufemizem* in mnoge druge.

Veliko Filonovo odkritje je bilo v spoznanju, da lahko v navidez precej elementarni zbirki Mojzesovih knjig odkrijemo najvišje in najbolj temeljne filozofske resnice, če jih le znamo brati s prav izurjenim očesom. Iz stoiške in pitagorejske eksegeze Homerja se je bil naučil, kako pomembne filozofske resnice so skrite

Zakoni 690d in *Država* 333b. V matematiki izraz za 'mesto znaka,' v politiki pa za 'stanje stvari (v državi).' Aplikacija besedila na objekt, nanos pomena.

¹⁹³ Kot zapusti oče dediščino in družinske običaje svojim otrokom (*O pos. določbah* 4,28,150), zapusti učitelj svojo modrost izbranim učencem.

¹⁹⁴ Filon lastne eksegeze drugim nikjer ne postavlja za normo. Ker poznamo tudi lažna (Aristotel, *Fizika* 254a 29) in prazna (Filon, *O Dekalogu* 1,4) mnenja mora biti bralec pozoren na metodo in argumente eksegeta in ne le na njegove sklepe. V srce si je treba zapisati pravo mnenje o Bogu, resnico o njegovem obstoju pa tudi njegovih deset zapovedi (prav tam 14,65). Kot dober retor Filon najprej ovrže napačna mnenja in šele potem predstavi svoje. *Doxa* ima v *Iliadi* še pomen 'pričakovanja,' po Homerju pa pojma, mnenja, izjave, sodbe (utemeljene ali ne). Pri Aristotelu *skupni nazor* (*Metafizika* 996b 28). Šele kasneje dobi izraz pomen 'sistema (vero-) nauka ali verovanja.'

¹⁹⁵ Filon se sicer nikjer izrecno ne predstavi kot retor. Retoriko včasih kritizira kot metodo sofistov (*O poljedelstvu* 3,13), včasih pa ji prizna pomembno vlogo v procesu formacije duše in razuma za kontemplacijo božjega bistva (*O predhodnih vprašanjih* 4,17). Njegovo stališče do retorike je podobno ambivalentno kot Platonovo, ki jo kdaj sicer res zavrne (npr. v *Gorgiasu*), hkrati pa se zaveda tudi njene moči in dejstva, da s pozicije retorja deluje tudi sam. O njegovem odnosu do metod retorike grških sodobnikov glej M. Alexandre, *Rhetorical Argumentation in Philo of Alexandria*, Scholars Press, Atlanta 1999.

¹⁹⁶ Gl. *O Abr. selitvi* 23,131.

¹⁹⁷ Samo v *O predhodnih vprašanjih* 14,74.

¹⁹⁸ Samo v *O posebnih določbah* 1,16,80 (a v pomenu dejanskega 'preobilja').

¹⁹⁹ Npr. v *Flaku* 14,119; *O spremembi imen* 41,237.

²⁰⁰ Gl. *O spremembi imen* 45,262. Izraz 'onomastika' uporabi le v *O kerubih* 18,60.

²⁰¹ Sprememba vrstnega reda besed v stavku. Samo v *O božji nespremenljivosti* 15,72. O rabi besede v grški hermenevtiki (zlasti v razlagah Homerja) in njenih vzporednicah v judovstvu glej D. Daube, *Alexandrian Methods of Interpretation and the Rabbis v: Essays in Greco-Roman and Related Talmudic Literature* (ur. H. A. Fischel), KTAV, New York 1977, str. 165–182. Sploh o interakcijah med grško retoriko in rabinsko eksegezo glej razpravo istega avtorja, *Rabbinic Methods of Interpretation and Hellenistic Rhetorics*, v *Hebrew Union College Annual XXII*, Cincinnati 1949, str. 239–264.

²⁰² Gl. npr. *Alegorije postav* 3,78,220.

²⁰³ Gl. *Kdo je dedič božanskih stvari* 8,43.

²⁰⁴ Samo v *O Noetu kot vrtnarju* 40,165. Zanimiv je Filonov komentar v *Alegorijah postav* 2,5,14-15: *Grški filozofi so trdili, da so bili tisti, ki so stvarem prvi pripisali imena, modri ljudje. Toda*

za zgodbami o vojaških bitkah, prešustvovanjih, brodolomih in vrnitvah domov; in moralo ga je zelo presenetiti, ko je spoznal, da je natanko takšna razlaga ustrezna tudi v primeru Peteroknižja. To spoznanje je v celoti določilo smer in smisel njegovemu življenju.²⁰⁵

Dejansko gre za nov način razlage (ἐρμηνεία)²⁰⁶ hebrejske Biblije v grškem prevodu, ki se bistveno loči od eksegeze rojakov v Palestini in Babilonu. Morda je za razumevanje Filonovega branja Postave ključen prav odlomek v Platonovem *Timaju* (27c) o božji pomoči in razsvetljenju, ki mora spremljati vsakega filozofa. Ali pa spoznanje, da *sta v duši slehernega človeka sposobnost in organ za duhovno sprejemanje* (Država 518c) ter da mora v tem smislu postati tudi branje Postave bolj duhovno in tako bližje predposlednji resničnosti: ideji do-brega, ki jo Filon splošno ne enači z božanstvom,²⁰⁷ čeprav jo kdaj tako res imenuje.²⁰⁸ Morda pa je za razumevanje njegove alegorične metode relevantna tudi Heraklitova misel, kako se narava stvari rada skriva²⁰⁹ in kako se rad skriva tudi pravi pomen besedila. Ali pa fragment istega efeškega filozofa, kako božji oraklji le *namigujejo, nakazujejo* določen pomen, ki ga ni dovolj razbrati zgolj

214 *Mojzes je ravnal bolj modro od njih. Podelitev imen stvarem namreč ni pripisal izbranim modrecem iz davnine, ampak kar prvemu ustvarjenemu človeku sploh. Njegov namen je bil s samim Adamom pokazati, kako ima vsak drug začetek svoje počelo v prvem človeku in da nima nihče razen njega pravice imeti se za začetnika uporabe govora. Saj bi tudi jezik ne mogel obstajati, če bi prej ne bilo imen. Mnogi so se trudili in podeljevali imena stvarem, pri tem pa so zašli v neskladja [med imeni in stvarmi] in marsikdaj popolnoma zgrešili. Različni ljudje so istim stvarem podelili različna imena. Poimenovanje vseh stvari po enem samem človeku pa zagotavlja harmonijo med imenom in stvarjo, saj je tako podeljeno ime res za vse enak simbol stvari, na katero se nanaša. V Cicerovem spisu *Razprave iz Tuskula* (1,62) je bil Pitagora tisti, ki je prvi poimenoval stvari.*

²⁰⁵ J. Dillon, *The Middle Platonists*, str. 141.

²⁰⁶ Pojem uporablja Platon v *Državi* 453c; 524b in *Teaitetu* 209a, Ksenofon pa v *Spominih* (4,3,12). *Aristejevo pismo* (3) tako imenuje prevajalce Postave v grščino. 'Prevajalec' (ἐρμηνεύς) je tudi sodni tolmač, posrednik pri ženitvi, komisionar v poslovnem prometu in glasbeni izvajalec (Plutarh). Varuhi zakonov jih morajo znati tudi prav razlagati (Platon, *Zakoni* 966b). Tudi: zmožnost govora, proizvajanje govornice (Aristotel, *O duši* 420b 19). V post-klasični grščini pomeni izraz splošno razlago, razodetje nečesa; tudi v religioznem kontekstu (npr. Lk 24,27). Tudi razlaga sanj (LXX 1 Mz 40,8; Dan 2,27; *O stvarjenju* 2,5,72) in preroška karizma. Razlagalec mora biti 'napolnjen z duhom' (prim. *O Dekalogu* 33,175; *O spremembi imen* 22,126). Besedo se razlaga z besedo, ki je najboljša razlagalka (*O hudem, ki je vedno zoper dobro* 35,129). Po Filonu je lahko samo *logos* (božji sin in ne človek) pravi hermenevt Boga, ker mu je najbližji (*Alegorije postav* 3,207). O pomisleku prevajalca glede nezmožnosti grške hermenevtike hebrejskih besedil glej pri *Prologu* v prevod Sirahove knjige (12).

²⁰⁷ Glej *O stvarjenju* 2,8 in H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 201–204.

²⁰⁸ Npr. v *Alegorijah postav* 1,14,47; *O velikanih* 11,45 in *O Abrahamu* 24,122. Ideja je božja last.

²⁰⁹ Prim. *Vpr. in odg. o Genezi* 4,1.

z očmi in ušesi, ampak z dušo, ki je prva priča božje bližine. Kot voščeni odlitek pečatnega prstana priča le o vsebini napisa na njem, ne meni pa se za zlato in drage kamne okrog njega (prim. Platon, *Teaitet* 191d in Aristotel, *O duši* 424a 18), se tudi sveto sporočilo božjega razodetja vtisne v duše ljudi, pri čemer materija same pisave in zgodovinske okoliščine bibličnega dogodka sploh niso važne. Moder človek mora vendar znati *gledati s srcem*. Filon osvobaja pomen iz njegove ujetosti v besedilo, kot se mora pač tudi duša rešiti *ječe telesa*,²¹⁰ če želi do pravih spoznanj. Alegorično spoznanje je spoznanje *višje stopnje* kot literarno. Morda pa je Filonu prav zato vseč Sokratova ideja (Platon, *Faidros* 249c) o 'misli s krili', ki se vzpne visoko nad vse človeško in se tam zgoraj najbolj približa božanstvu.

Pravzaprav Filon sploh ne potrebuje Sokratovega nauka o vzpenjajoči se duši, saj se k Filonu sklanja kar Bog sam ter mu v nočnih videnjih in zamaknjenjih razodeva, kako je treba brati svete spise. Filon svojim bralcem posredno dopoveduje, da sta njegova razlagalna metoda in filozofija popolnejši od Sokratove, saj je on sam – za razliko od grških filozofov – ni iskal zgoraj na nebu, ampak se je nebo kar samo sklonilo k svojemu ljubljencu in mu z navdihom pomagalo do polnosti resnice. Tudi posrednikov (angelov ali demonov) Filon ni potreboval, saj je božji zaupnik in prijatelj, ki sliši glas svojega Boga neposredno in z njim govori takorekoč *iz obličja v obličje*, kot некоč Mojzes. *Spet sem slišal glas nevidnega duha, znanega mi skrivnega zaupnika, ki mi je rekel: 'Prijatelj, zdi se mi, da neke pomembne in dragocene zadeve še ne poznaš, pa ti jo bom jaz popolnoma razložil, kot sem ti prej že marsikatero drugo' (O sanjah 2,38,252). Ob neki priložnosti sem slišal vrsto bistrournih razmišljanj [kar] iz svoje duše, ki je že vajena občasnih obiskov božanskega navdiha o zadevah, ki si jih sama ne zna razložiti (O kerubih 9,27).* Da bi se bralec morda predolgo ne čudil modrosti njegovih razprav, Filon pojasni, da bi njegova *misel sploh ne mogla ustvariti tako pravilnih in razveseljujočih domnev, če bi božji duh ne gnal njenih nog po poti resnice (O Mojz. življenju 2,48,265).* Vzornik filozofu-eksegetu je Jakobov sin Jožef, ki je v egipčanski ječi pravilno razložil faraonove sanje in si tako prislužil službo na dvoru. Seveda razume Filon zgodbo (1 Mz 41) kot alegorijo (prim. *O Jožefu* 20,110 – 21,119 in *O sanjah* 2,32), ki govori o duši filozofa, ki ji prava spoznanja odprejo pot na 'božji dvor,' v božjo bližino. O tej poti govori Filon včasih na zelo slikovit način: *Po pomoč [v razlagi odlomka] sem se zatekel k zelo modri gospe z*

²¹⁰ Prim. o izrazu *Alegorije postav* 1,108; 3,43 in *O posebnih določbah* 4,188.

imenom 'Premišljevanje' (O begu 10,55) – ki je seveda v sorodu tako s sveto-pisemsko kot z grško modrostjo. Kot je bil nekoč Mojzes poklican k Bogu na goro Sinaj (2 Mz 19,20), je danes filozof pozvan v njegovo bližino po božanski navdih. *Popolnoma normalno je torej, da so nekateri ljudje poklicani v višave pred božanstvo, če so navdihnjeni z božjim duhom. Bilo bi res strašno, če bi vrtinci vetra in hurikani imeli moč ruvati drevje s koreninami vred in ga metati po zraku in nositi več ton težke reči naokrog ... [človeški] duh, ki je res zelo lahek, pa bi ne mogel biti vzdignjen s pomočjo božanskega duha – ki zna storiti karkoli in si vse podrediti – do najvišjih višin. Še posebej duh tistih, ki študirajo filozofijo na pravi način (O Noetu kot vrtnarju 6,24). Veliki Gospod bo pravega filozofa napolnil z duhom pameti, da bo sam razlival besede modrosti (Sir 39,6). Žal božji duh ne more biti med ljudmi ves čas zgodovine, kot tudi ne nad vsakim, ki si ga želi (razlaga 1 Mz 6,3 v O velikanih 5,19). Kot je v dneh stvarjenja prav božji duh povezal zemljo in vode, zdaj povezuje človeka z resnico, črko besedila z njegovim pomenom in filozofa z njegovim Bogom. Duh navdiha, ki je od Mojzesa potem prešel na starešine in preroke, zdaj prehaja od učiteljev filozofije na njihove učence, brez strahu, da bi se cepil na premajhne deleže. Služba velikega duhovnika v Jeruzalemu je le simbol višje in bolj vzvišene službe: namreč navdiha, ki je pravi voditelj duše in sme vstopiti tudi v presveto. Vzor pravemu filozofu tako ne more biti Sokrat, ampak Mojzes, ki je postal ne le uveden v svete skrivnosti, ampak tudi vrhovni svečenik skrivnosti in učitelj božanskih reči, ki jih bo povedal tistim, ki so čistih ušes (O velikanih 12,54). Morda pa je za razumevanje Filonove kerigme in hermenevtične metode relevanten tudi demagoški odlomek iz Cicerovega spisa O govorniku (2,42): V govorništvu ni namreč ničesar pomembnejšega, kakor da je poslušalec govorniku naklonjen in tako prevzet, da ga vodita bolj duševni pritisk in razburjenje kakor razsodnost in premišljenost. Ljudje namreč mnogo pogosteje sodijo iz sovraštva ali ljubezni, poželjivosti ali jeze, bolečine ali veselja, upanja ali strahu, zmote ali nekakšne duševne razburjenosti, kakor pa zaradi resnice ali predpisa ali pravne norme ali sodnega obrazca ali zakonov. Namesto na zakone se je torej treba sklicevati na čustva in pričakovanja ljudi ter jim ponuditi temu primerni spis ali navdihnjeni govor.*

Značilen za aleksandrijsko hermenevtiko je nauk o navdihu in navdihnjenem razlagalcu, ki sloni na interpretaciji bibličnega poročila (1 Mz 2,7) o božjem duhu, ki je bil že ob stvarjenju dan človeku, in je le-ta zaradi tega po pravici imenovan *živa duša* (LXX: ψυχῆν ζῶσαν; heb. *nefeš haja*). Filon razloži odlomek v spisu *O Noetu kot vrtnarju* 5,18-19 in dodaja, da je človekova duša od tu

naprej podobna Bogu, ker je bila po prvem vzroku vsega (prim. Aristotel, *Metafizika* 1073a) oblikovana po vzoru sveta idej in nam more kot taka pomagati, da za vidnim svetom stvari uzremo nevidnega, ki je še resničnejši, ker je bližje Bogu. Človek ima oči telesa in oči duše. Če že s telesnimi očmi lahko sežemo od zemlje do neba in do njegovih najvišjih višin, kako daleč lahko potem seže šele moč oči naših duš? (*O Noetu kot vrtnarju* 5,22).²¹¹ Prava teologija in kozmologija skupaj nujno porodita tudi pravo epistemologijo in eksegezo, uči helenistična filozofija. Dejstvo, da ima človek dušo, pa ne pomeni le tega, da je v tem podoben Bogu (v čigar duši so ideje vsega), ampak tudi to, da ga lastna duša povezuje z drugimi v univerzalno stoiško bratstvo. Kot je Bog en sam, je en tudi duh, ki je dan vsem ljudem;²¹² oba združujeta svet. Kar vendar ločuje ljudi med seboj, niso jezik, običaji, vera ali kulturna pripadnost, ampak stopnja človekove bližine Bogu in predanost njegovemu navdihu. Tu pa je mogoče reči, da so med vsemi narodi znani posamezniki, ki so se Bogu zelo približali, se dali brez zadržka voditi njegovemu navdihu in nam zapustili izročilo modrosti, ki ostaja skupna filozofska dediščina. Sokrat, Platon, Pitagora, Aristotel, Epikur, Zenon in mnogi drugi so bili pravi 'božji prijatelji', ki jim mora vsak priznati izjemen navdih in popolno predanost božjemu duhu. V takšnem kontekstu potem judovski filozof v Aleksandriji predstavi Grkom novega 'božjega prijatelja,' ki mu mora – po njegovem opusu sodeč – vsak razumen človek priznati izreden navdih in modrost.

217

Filon uči, da je bil navdihnjen tudi Mojzes (*O Dekalogu* 33,175), ki je sploh nad-prerok (*O spremembi imen* 22,125) in varuh svetih skrivnosti živega Boga (*O Noetu kot vrtnarju* 6,26). Vse Sveto pismo je od Boga navdihnjeno, le Dekalog je dal sam neposredno: s prstom svoje roke (*O pos. določbah* 3,2,7). Sledenje navdihu ima prednost pred sledenjem resnici. Ker sta oba, navdih in resnica od Boga, se v principu ne izključujeta. Ker resnica o stvari presega zapis o njej, na zapis ne gre gledati z absolutnim zaupanjem. Zapis je eksces, o čemer se strinjajo Sokrat, Epikur, Filon, rabinsko judovstvo in Jacques Derrida. *Kdor je v resnici navdan z božanskim duhom in navdihnjen ko govori, niti ne more razumeti vsega, kar je povedal* (*O pos. določbah* 1,11,65). Saj ne govori iz sebe, ampak le posreduje to, kar mu 'nekdo' prišepetava. Kot nekdam preroški glas, uporablja Bog zdaj glas modrih in navdihnjenih filozofov, da času pri-

²¹¹ Skrivnosti moči pogleda in očesa samega se je zavedalo tako biblično kot rabinsko judovstvo. O tem glej R. Ulmer, *The Evil Eye in the Bible and Rabbinic Literature*, KTAV, New Jersey 1994.

²¹² Glej Cicero, *O naravi bogov* 2,19.

merno razložijo njegovo voljo. Pomen navdiha poudarja Filon do skrajnosti. *Z božjim duhom navdihnjenega duha imenujemo Bog (O Abrahamovi selitvi 15,84 – glej 2 Mz 4,16b)*, in tako navdihnjenega človeka potemtakem božjega sina; njegov *alter ego*. Kdor razlaga božjo voljo je *prerokega rodu*, božji sorodnik, božja last. Bog svoje izvoljence popelje do sveta idej in jim jih pokaže (prim. *O hudem, ki je vedno zoper dobro* 12,39 in meditaciji ob 2 Mz 33,13–23 v *O pos. določbah* 1,8).

Takoj je treba dodati, da pozna nauk o navdihnjenem razlagalcu Postave tudi rabinsko judovstvo in da je bil morda znan tudi Filonu, le da je sam do sklepa o tem raje prišel prek grških filozofskih premis, da bi ga razumel kar najširši krog bralcev. Judovstvo uči, da je sveti duh (heb. *ruah hakodes*)²¹³ poslan izbranim božjim prijateljem (preroki, duhovniki, rabini), ki v njegovi moči razlagajo svete spise.

Do pravega spoznanja o Bogu in njegovi Postavi pa ni mogoče priti samo prek študija svetih spisov, niti ne zgolj z etičnim življenjem in z versko prakso. Kot v pitagorejsko filozofijo je treba biti (še toliko bolj) skrivnostno uveden tudi v božji nauk. Filon je o svoji uvedeni v božje skrivnosti nesporno prepričan. *Jaz sam sem bil pod Mojzesom – božjim ljubljencem – uveden v njegove svete skrivnosti, potem pa sem zagledal še preroka Jeremijo in sem vedel, da je tudi on, ne samo podobno razsvetljen, ampak tudi vredni služabnik svetih skrivnosti; in potem se res nisem obotavljal postati tudi njegov učenec (O kerubih 14,49)*. Tudi v nauk o pomenu števil je treba biti uveden (prim. *O pos. določbah* 2,32, 201); zgolj z znanjem matematike do teh spoznanj ne pridemo. Kot tudi do božjega sporočila v Svetem pismu ne pridemo le s pravilnim branjem in z literarno analizo. Filonu se ne zdi nič nenavadnega, če pove, da je z Bogom in Mojzesom govoril *že deset tisočkrat (O Abrahamovi selitvi 7,34)*, večkrat v sanjah, včasih pa kar med samim pisanjem. *In če sem se k pisanju spravil prazen, sem potem takoj postal poln, ker so nevidne ideje kot deževala name in se mi vrasle povsod noter, tako da sem po takšnem vplivu božanskega navdiha postal tako vznemirjen, da nisem več vedel, kje sem, da nisem poznal ljudi ob*

218

²¹³ Db. 'sveti duh.' Tudi: veter, namera, mišljenje, duša, navdih, demon (prim. M. Jastrow, ad loc). Preden jih pošlje na delo, Bog nad svojim prerokom razljuje svetega duha, ki v njegovi moči potem nastopa izbrani človek. Tudi Jezus iz Nazareta bo svojim 'prerokom' (apostolom) poslal takšnega duha (prim. Jn 20,22 in Apd 2), da bodo mogli razlagati njegov nauk. O pogojih za verodostojnost takšnega duha v rabinskem judovstvu glej npr. TB Avoda Zara 20b (pogoj je svetost življenja); Megila 32a; Eruvin 6b in Pesahim 114a. Včasih je mogoče slišati božji glas tudi neposredno.

sebi, da še sebe nisem prepoznal; niti tega ne, o čem sem govoril ali pisal. Samo tega sem se tedaj zavedal, kako zelo bogata je lahko razlaga, kako svetla je luč, kako globok uvid in s kakšno energijo se bom zdaj lotil pisanja (7,35).

Čudež inicijacije v božanski nauk je še intimnejše dejanje od najintimnejših odnosov med ljudmi. Zato je tudi logika intimnega odnosa duše z Bogom zelo drugačna. *Če si kakšen moški zaželi otroka in se v ta namen združi z družico, bo iz device naredil žensko. Ko pa se Bog združi s človekovo dušo, naredi iz te 'ženske' spet nazaj devico (O kerubih 14,50).* Božja bližina vrne duši nedolžnost, ki jo je prej zapravila z grešnim življenjem. Prvi korak k razumevanju svetih spisov je torej iz grešnega v čisto življenje, a do razumevanja božje resnice same je še daleč.

Osebnost spreobrnjenosti (*μετάνοια*)²¹⁴ od del mesa k delom duha, od mrtve črke k oživljajočemu duhu in od človeškega branja Postave h kontemplaciji njenega božanskega in filozofskega pomena so le prva dejanja na dolgi poti k *bogupodobnosti* (prim. *Teaitet* 176b)²¹⁵ in dokaz spoznanja, da se mora *najbolj častivredna znanost nanašati na najbolj dragoceno* (Aristotel, *Metafizika* 1026a 22): na Boga samega in na nauk o njegovem bivanju. Od empirične je treba preiti k duhovni stvarnosti in alegorična razlaga je njuna reforma epistemoloških premis starega branja Postave v skladu z novimi filozofskimi dognanji.

219

Pravzaprav Filon ni in ne želi biti inovator. Kot pravovernemu Judu mu je tuje razmišljanje o 'novem' branju Postave, ki bi ne imelo osnove v svetem besedilu. Kot nekdanji preroki, zdaj Filon razume usodnost zgodovinskega trenutka in odgovarja božjemu klicu s *Tukaj sem, pošlji mene* (Iz 6,8). Ker pa je hkrati tudi filozof, mu je blizu misel iz Platonovega *Sedmega pisma* (341d), kako v življenju modrega ni odličnejše stvari, kot je ta, da piše o stvareh, ki razsvetlujejo

²¹⁴ Za razumevanje besede v helen. judovstvu npr. LXX Prd 14,15; *Aristejevo pismo* 188; Apd 20,21; Heb 6,1; za njen pomen v Platonovi filozofiji pa W. Jaeger, *Paideia* II, Oxford 1986, str. 295–300. V retoriki tudi: popravek, amandna. V Filonovih spisih se vsak biblični junak spreobrne ob srečanju z Bogom (npr. Enoh v *O Abrahamu* 3,17 in Mojzes v *O sanjah* 2,15,108), ki ga Filon primerja srečanju bolnika z zdravnikom, ki 'spreobrne' pacientovo zdravje (3,21). Bog ne spreobrača posameznika, ampak dušo v njem (v stoicizmu: vest). Mojzesova Postava je sredstvo spreobrnitve (*O vrlinah* 34,183). Le Bog nima potrebe po spreobrnjenju (*O božji nespremenljivosti* 7,33).

²¹⁵ Gr. *ομοίωσις θεῶν* (prim še *Državo* 613b). Za Filonovo rabo besede, ki je pogojena z bibličnem naukom o bogupodobnosti prvega človeka (1 Mz 1,26) glej *O stvarjenju* 23,69;71 in *O begu* 12,63 (citat *Teaiteta*).

Ljudi in jim pomagajo do sonca resnice. Filon želi opozoriti, kako je bil nekdanji Bog Jahve tisti, ki je ljudstvu naročil, naj študira Postavo in ga ljubi z *vsem srcem, z vso dušo in z vso močjo* (5 Mz 6,5). Grško Sveto pismo, ki ga je imel Filon pred seboj, je hebrejske izraze prevedlo s καρδία,²¹⁶ ψυχή in δυνάμις,²¹⁷ kar zelo spominja na izraze za filozofsko, duhovno, ponotranjeno branje besedila. Njegova metoda torej sploh ni nova. Bog sam jo je zapovedal Mojzesu pod Sinajem, šele zdaj pa je prišel trenutek, ko bo takšno branje iz božje zamisli prešlo v konkretno stvarnost in odstrlo marsikatero *tančico z Mojzesovih zakonov* (Evzebij, *Zgod. Cerkve* 7,32). Božja previdnost, ki vodi zgodovino, je čas očakov zamenjala z dobo Mojzesa; njegov čas z obdobjem kraljev in prerokov, preroke s pisci modrostne literature, le-te pa s filozofi, ki pomenijo vrh razvoja zgodovine vere in duha. Filon pač skromno verjame, da mu je božja previdnost dodelila odgovornost preroka-filozofa, ki je ni nosil še nihče pred njim, saj sta bili še nedavno tega obe kategoriji 'božjih prijateljev' ločeni in razdeljeni na judovstvo in grštvo, zdaj pa sta končno dospeli do sinteze in končnega smotra vsake izmed njih. Tudi Postava je s Filonovim alegoričnim branjem postala to, kar ji je bilo namenjeno že od začetka, pa so zgodovinske okoliščine, usoda – *ki usmerja vso zgodovino v isto smer* (Polibij, *Obča zgodovina* 1,4) – in razvoj duha šele zdaj omogočili takšna spoznanja.

220

Čeprav je alegorični interpret besedila lahko takorekoč vsak, ki zna brati (prim. *Alegorije postav* 1,4,10), je pravi razlagalec lahko samo filozof (*O hudem, ki je*

²¹⁶ Tudi srce se zgane ob pomembnem sporočilu (Platon, *Država* 492c), saj je v grški filozofiji tam sedež občutkov, strasti, sreče in žalosti. Vsa občutja so povezana z organi telesa (Aristotel, *O duši* 403a 13); tudi dvom (Lk 24,38). Živali nimajo srca, ampak le 'nekaj srcu podobnega,' uči Aristotel. Že pri Homerju (*Iliada* 9,646) je srce sedež morale in intelekta; življenja, strasti, čustev in jeze. Kasneje se del teh lastnosti pripiše duši, srce pa ostane kraj ljubezni in pesniških (sentimentalnih) čutenj. Glede rabe pojma v grški filozofiji glej še: Platon, *Timaj* 65d; *Država* 492c in *Simpozij* 218a V hebrejski literaturi je srce sedež človekove moči in fizične vitalnosti (1 Mz 18,5; Iz 1,5), pa tudi intimne, notranje človečnosti. Sedež racionalnega razmišljanja; mišljenja sploh (prim. 5 Mz 29,3; Job 34,10) in tudi verovanja (Jer 32,40; Ps 7,10). V judovski apokaliptični literaturi Filonovega časa je srce simbol osebnosti, kot npr. v Dan 5,20; 8,25; 1 En 81,7; *Sib. or.* 3,548; *Jub* 1,11; zlasti njenega emocionalnega dela (1 En 68,3), kjer je sedež želja, veselja, obupa, ljubezni, sovraštva in čustev. Toda srce je tudi simbol intelekta (*Sib. or.* 3,584; *Jub* 12,17-20). 'Srčnega' branja hebrejske Biblije torej ne gre povsem enačiti z grškim pesništvo, oz. s filozofsko vznesenim pristopom k razumevanju besedila.

²¹⁷ *Vulgata: Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo et ex tota anima tua et ex tota fortitudine tua.* Biblični verz ima kasneje v filozofiji prvih kristjanov izreden odmev, saj 'dokazuje' prvenstvo 'srčnega branja' Postave in ljubezni do Boga nad judovskim legalizmom in branjem po črki. Prim. interpretacijo v Metod iz Likije (260–312), *O desetih devicah* 13; Avguštin, *Razlaga psalmov* 6,2; *O krščanski nauku* 22,21; *Izpovedi* 8,15; *O sveti trojici* 14,18; *O veri* 9,21 itd.

vedno zoper dobro 21,74) in dober človek (19,68). Hudoben človek ne sme nikdar razlagati božjega nauka (36,133 in *Kdo je dedič božanskih stvari* 52,259). Kdor ni večš šolskih disciplin, tudi ne more biti za razlagalca (*O Abr. selitvi* 13,72).²¹⁸ Razlagalec razlaga besede Svetega pisma, besede same pa tolmačijo voljo najvišjega bitja (*Alegorije postav* 3,73,207). Boga samega torej ni mogoče razložiti, razlaga se lahko samo njegovo voljo. Kot nam glasba razlaga zračna valovanja, nam govorica razlaga stvari okrog nas (*O izgonu Kajna* 32,108). Razlagalec mora biti navdihnjen od Boga (prim. *O Mojz. življenju* 1,50,277), tako kot nekdanji biblični preroki (prim. *O Mojzesu* 2,7,40), čeprav je razlaga besedila nekaj drugega od prerošva (2,35,191). Bog si sposodi glas preroka, da bi ljudem razodel svojo voljo (*O pos. določbah* 1,11,65). Vsa besedila Svetega pisma so v resnici božji oraklji, dani bodisi neposredno iz božjih ust ali pa s posredovanjem prerokov. Največji med njimi je bil Mojzes, zato mu je Bog tudi zaupal najvažnejši del razodetja (prim. 2,35,188). Prerok ne izraža svojih misli, ampak je le interpret nekega drugega Bitja, ki mu naroča, kaj naj govori. Govori po navdihu in se ne meni za to, če ga lastni duh že zapušča ali če je nemara že zapustil kamrico njegove duše, ko je vanjo vstopil božji duh in si tam pripravil svoje bivališče (*O pos. določbah* 4,8,49). Filon večkrat pove, da je Bog razodel Dekalog neposredno, da zanj ni uporabil posredovanj prerokov, celo največjega med njimi ne (npr. *O pos. določbah* 2,2,7).

Govor je brat razumu, razum je vodnjak besed, govorica pa kot ustnik, iz katerega pršijo. Govorica je razlagalka zadev, o katerih je odločil razum pred lastnim tribunalom (*O hudem, ki je vedno zoper dobro* 12,40).

Alegoričnemu branju nujno predhodi dobesedno, branje po črki, običajno ožje branje (razlaga),²¹⁹ saj je odlomek lahko alegoričen samo skozi svoj dobesedni pomen (*Vpr. in odg. o Eksodusu* 2,27). Dobesedni pomen je navadno jasen in nesporen; tako rekoč vulgaren (prim. *Vpr. in odg. o Genezi* 2,5), pogosto pa celo zavajajoč (prav tam 1,11). Filozofu res ni treba, da bi se ustavljal ob njem in ga posebej razlagal (prav tam 1,6), pač pa ga mora alegorizirati. Razlage Svetega pisma, ki temeljijo na dobesednem branju besedila so polne nedoslednosti (*O vrlinah* 3,10), tistih pa, ki ga tako berejo je bolj malo in so brez vrlin (prav tam); ne znajo uporabljati ne očes telesa in ne očes duše. Kadar

²¹⁸ Besedo uporablja Filon tudi za 'prevajalce' (npr. pogovora Jožefovih bratov z Egipčani v *O Jožefu* 30,175).

²¹⁹ Prim. *O Abrahamu* 36,200; *O izgonu Kajna* 2,7 itd. O tem glej še H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers*, Cambridge Mass 1956, str. 30–31.

poslušša takšne razlagalce, Filon takoj spozna, da sploh niso pobožni, da pogosto marsikaj pomešajo in da celo črk ne poznajo (prim. *O spremembi imen* 8,61). Popolnoma zanemarjajo simboliko, dušo in intelekt, zato jih Filon prezira in ne razume njihove omejenosti. Dobesedni razlagalci so, kot bi živeli sami v puščavi in bi ne poznali mest, ognjišča ali človeške družbe. *Golo resnico iščejo le zaradi nje same (O Abrahamovi selitvi* 16,90), zato so le znanstveniki in ne filozofi. Nam, nadaljuje aleksandrijski filozof, pa *se kaže notranji pomen stvari*. Kot moramo skrbeti za telo, če želimo negovati dušo, moramo poznati črko zakona, če želimo izluščiti njen presežni pomen. Notranji pomen je kot *duša besedila* (60,93). Filon gre včasih tako daleč, da dobesedne razlagalce primerja s Kajnom, ki se ni znal obvladati in je bil prepričan, da mu pripada ves svet (prim. *O izgonu Kajna* 12,42), ker ni razumel božje volje. Težava je še toliko večja, ker so med dobesednimi razlagalci tudi taki, ki celo po kriterijih dobesedne razlage Sveto pismo tolmačijo popolnoma narobe. Filon poziva učene in korektne razlagalce črke besedila, naj vendar javno zavrnejo nauke svojih površnih tovarišev, *ker se mi [alegorični razlagalci] s sofistiko res ne bomo ukvarjali (O pomešanju jezikov* 5,14).

222

Značilen je primer katehetske razlage bibličnega (1 Mz 2,25) stavka *'Bila pa sta oba naga, Adam in njegova žena, a ju ni bilo sram.'* Filon ga najprej prav po rabinski metodi poveže s stavkom *'Kača pa je bila bolj prekanjena kakor vse živali na polju, ki jih je naredil Gospod'* (1 Mz 3,1), potem pa alegorično razloži. *Misel, ki ni oblečena niti v pregreho niti v vrlino, ampak je popolnoma oropana obeh, je gola. Tako nekako kot duša novorojenčka, ki še nima deleža niti v dobrem niti v slabem, ampak je gola in z ničemer pokrita. To so torej oblačila duše, ki ji dajejo skrivališče in zavetje. Dobremu v oblačilu odlične duše, zlu pa v obleki ničvredne. Duša pa lahko postane gola iz treh razlogov...* (*Alegorije postav* 2,15,53).

Drugače razloži Filon prvi stavek v *Vpr. in odg. o Genezi* (1,30), kjer pove, da ju ni bilo sram iz štirih razlogov. Ker sta bil gola sredi golega sveta, ker sta imela iskren in preprost značaj ter čisto nagnenje brez poželenja, zato ker ju je grel topel veter sredi vrta in zato ker sta bila eno s svetom, v katerem sta živela. Tudi drugi stavek (1Mz 3,1) razloži posebej v istem spisu (1,31), kjer predstavi kačo kot modro žival, ki je prav zaradi modrosti, s katero zapeljuje človeka, simbol zla.

Zanimivo je tudi Filonovo pojmovanje rajskega vrta v 1 Mz 2,8. *Kar se tiče dobesednega pomena, tega niti ni treba posebej razlagati. Simbolično pa je*

'raj' modrost ali spoznanje božjega in človeškega hkrati z njihovimi vzroki. Bog je zasadil ideje v duše ljudi kot drevesa po rajskem vrtu. Drevo spoznanja sredi vrta pa je alegorija spoznanja Boga, ki je v resnici središče vseh spoznanj. Vrt z drevesi je kot zbor muz grške mitologije, ki hvali stvarnika. Le kdor spozna Boga, bo res nesmrten (prim. *Vpr. in odg. o Genezi* 1,6). Zgodba o rajskem vrtu je za Filona le *filozofsko povedan* nauk o bistvenih vprašanih teologije.

Zelo pomembno je dodati, da kljub priseganju na alegorijo in preneseni pomen besedila, aleksandrijski judovski učitelj ostro zavrača misterije in mistična združenja v mestu. *Naš zakonodajalec je iz svojega svetega zakonika v celoti črtal vse določbe o iniciaciji, misterijih in podobnih ukanah in zvijačah, saj se človeku, ki živi po njegovih zakonih, ni potrebno ukvarjati še s takimi rečmi. Kdor namreč gradi svoje zaupanje v Boga na določenih mistike,*²²⁰ *bo kaj kmalu zanemaril resnico in se gnal le za tistimi stvarmi, ki se dogajajo ponoči in v temi, in šel mimo tega, kar je vredno dneva in luči.*²²¹ *Nihče izmed Mojzesovih učencev ali simpatizerjev naj torej ne bo iniciiran v kake skrivnostne bogoslužne obrede, niti naj vanje ne vodi drugih, saj je tako študij takih reči kot razlaganje skrivnostnih obredov drugim nepobožno dejanje. In to nikakor ne najbolj nedolžno (O pos. določbah 1,59,319). Kljub splošni obsodbi ljudske religije, mitologije in misterijev, pa se Filon ne obotavlja uporabljati njihovega besednjaka, ko govori o judovstvu in njegovih institucijah,*²²² *kakor smo videli zgoraj. Njegov Bog ni bil več zgolj Bog Stare zaveze, ampak 'Absolut,' povezan s fenomenom misitčne svetlobe, logosa in sofije. Tudi pravo mu ne pomeni zgolj kataloga pravil za človekovo življenje na zemlji, ampak so to zanj sveta rekla misterijev,*²²³ *ki vodijo do istega cilja kot grška filozofija, le da na bolj popoln, bolj preiskuščen, za vse sprejemljiv in bolj božanski način.*

223

Prav tako kot rabinskim sodobnikom v matici in Babilonu je tudi Filonu vprašanje o Bogu nujno povezano z vprašanjem o pravu, pri čemer sam to vprašanje umesti v kontekst tako aktualne teologije kot aktualnega pravoznanstva oz. pravne filozofije svojih grških sodobnikov. Tako njim kot Filonu je bistveno vprašanje pravne misli vprašanje o naravnem pravu, ki pa ga – in v tem bo

²²⁰ Filon uporabi v vsem svojem opusu izraz *μυστικὸν* le na tem mestu.

²²¹ Filonova kritika mistike in ezoteričnih kultov je pogojena z njegovim branjem določila v LXX 4 Mz 25,1 (*O pos. določbah* 1,10,56 in *O kerubih* 27,91), kot tudi z odlomki Aristotela (*Metafizika* 983a 2) in Platona (*Faidros* 247a) o 'zavistnem božanstvu'.

²²² H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 38. Glej primere npr. v *O pos. določbah* 1,3,19; 2,29,165 in *O Mojz. življenju* 2,38,206.

²²³ E. R. Goodenough, cit. po H. A. Wolfson, *Philo* I, str. 45.

ključna razlika med Filonom in rabini – pravoverni učitelji Postave v matici niso poznali, saj Postave niso nikdar razumeli kot del *naravnega stanja stvari* ali kot vrojeno idejo pravičnosti, ampak kot božje razodetje onkraj vsakih naravnih zakonitosti.

Filon je torej prav v teh vprašanjih najočitnejše učenec Aristotela in stoikov, in najdlje od judovske modrosti.

Da bi bili dosledni glede pravega reda, s katerim napreduje sveta zgodovina, in bi se zdaj lahko posvetili zakonom, bomo zaenkrat odložili razpravo o posameznih zakonih, ki so pravzaprav le kopije onih, in bomo najprej preučili splošne zakone, ki so, kot je res, model za vse ostale. Gre torej za može, ki so živeli zgledno in občudovanja vredno in katerih vrline so trajno in za vse čase zapisane v najbolj svetih spisih.²²⁴ Pa ne le zato, da bi mogli občudovati te može same, ampak tudi zavoljo tega, da bi spodbudili tiste, ki berejo njihovo zgodovino, da bi se kosali z njihovim zgledom. Ti možje so bili v resnici živi in umni zakoni [sami], in naš zakonodajalec jih je poveličal iz dveh razlogov. Najprej, ker je želel pokazati, da dane zapovedi in prepovedi niso v nasprotju z naravnim redom, in drugič, da bi dokazal, da ni zelo težko in naporno živeti po zakonih, danih v teh knjigah, ker je že najzgodnejši človek prav enostavno in spontano ubogal nepisana načela zakonodaje, dolgo preden je bil sploh zapisan katerikoli od posameznih zakonov. Človek mora tedaj prav pravilno reči, da niso pisani zakoni nič drugega kot spomenik življenju starih, ki novim rodovom ohranja njih besede in dejanja. Ti prvi ljudje, ki niso nikdar bili posnemovalci ali učenci kogar koli, in ki jih noben vzgojitelj ni nikdar učil kaj morajo govoriti ali delati, so se oprijeli načina življenja, ki je skladen z naravo, ker so preprosto sledili svojim naravnim nagibom in prisluhnili prirojenim krepostim, in ker so gledali v naravi to, kar narava dejansko tudi je: najstarejši in najzgodnejši izmed vseh zakonov. Tako je bilo potem tudi njihovo celotno življenje ena sama in vesela poslušnost zakonom. Nobenega krivega dejanja niso zagrešili po svobodi lastne volje ali namena, kadar pa bi jih kakšna slučajnost lahko speljala na krivo pot, so prosili božje milosti in ga pomirili z molitvami in ponižnimi prošnjami ter si tako zagotovili popolnost življenja, prav vodenega na obeh področjih: v naklepnih dejanjih in tedaj, ko za dejanje ni bilo namena svobodne volje (O Abrahamu 1,3-6).²²⁵

²²⁴ Tj. v Svetem pismu.

²²⁵ Daljši naslov spisa se glasi: *Razprava o življenju modrega človeka, ki je po navodilu nauka postal popoln, ali O nepisanih zakonih, torej o Abrahamu.*

Izraza 'naravno pravo' Platonova filozofija ne pozna,²²⁶ že Aristotel pa govori o naravnih zakonih (κατὰ φύσιν)²²⁷ kot nasprotje tistim, ki jih je postavil zakonodajalec ali pa so stvar dogovora (συμφήκη),²²⁸ pri čemer misli s naravnimi na tiste zakone, ki so splošno sprejeti brez vsakih formalnih dogovorov, saj je vsem ljudem skupno spoznanje ideje pravičnosti. Naravnim zakonom zato reče tudi 'splošni zakoni' (νόμος κοινός)²²⁹ ali 'temeljna moralna pravila,' ostalim predpisom pa 'partikularni' (νόμος ἰδιός)²³⁰ ali tudi 'človeški' zakoni,²³¹ prek katerih izvršujejo oblast bodisi državni organi (*Retorika* 1368b), ali pa jih v isti namen sprejme kaka skupnost sama (1373b). Zanj so naravni zakoni nepisani, dogovorjeni pa pisani. Po naravi pravično je pokopavati mrtve, najvišji naravni zakon pa je prepoved ubijanja živih bitij (1373b 10) in prepoved sužnjelastniških razmerij. Demosten je učil, da je narava sama odredila zakone v svojih nepisanih zakonih in v srcih ljudi.

Izraz 'nepisani zakoni' pomeni pri Filonu po mnenju nekaterih rabinsko ustno izročilo,²³² po mnenju drugih²³³ gre za značilen termin helenističnega pravoznanstva (Aristotel, *Nik. etika* 1180b 1: ἄγραφος νόμος) zgolj z grškim ozadjem, po ločenem mnenju S. Belkina²³⁴ pa je pri Filonu pomen izraza drugačen kot v tanaitskem in grškem pravu.

V grški pravni filozofiji je izraz (skupaj s sopomenkami kot ἄγραφα νόμιμα, ἄγραφον ἔθος ali πάτριος νόμος) pomenil nepisano pravilo, običaj, ustaljeno ravnanje, dolgoletno prakso. Platon govori o običajih v *Zakonih* 793a-d kot o navadah prednikov, ki imajo dejansko zakonsko veljavo in ki, če so dosledno izvajani in popolnoma privzeti, kot z ogrinjalom ščitijo pisane zakone. Mlada

²²⁶ J. P. Maguire, *Plato's Theory of Natural Law*, v Yale Classical Studies 1947, str. 151. Izraz poznajo le sofistii v njegovih dialogih (npr. *Gorgias* 483e). Glej zavrnitev (stoiske) ideje o 'naravnih pravicah' v *Zakonih* X. knjiga.

²²⁷ Glej *Retorika* 1373b 7.

²²⁸ Glej *Nik. etika* 1134b 32 in *Retorika* 1373b 8.

²²⁹ Opozoriti velja, da običajno slovenjenje grškega izraza z 'zakon' zaobjame le del njegovega pomena v grški politični kulturi. Latinske ustreznice so namreč tako *lex*, *decretum*, *institutum*, kot tudi *mos*, *constuetudo*, *persuasio publice recepta*, *maxime* ipd. Glede gornjega izraza pri Platonu glej npr. *Zakoni* 644d.

²³⁰ Tudi: posebni, kakem mestu lastni zakoni (in ne splošna oz. univerzalna /pravna/ norma).

²³¹ Prim. *Retorika* 1373b 4; *Nik. etika* 1135a 4.

²³² H. L. Strack in H. A. Wolfson (*Philo* I, str. 188–194; II, str. 180–181).

²³³ E. R. Goodenough (*By Light, Light*, str. 78) in S. Sandmel.

²³⁴ S. Belkin, *Philo and the Oral Law*, str. 5.

država, ki je komaj sprejela ustavo, mora negovati običaje in tradicijo državljanov, saj le ta zagotavlja pravno varnost v obdobju, ko zakoni še niso vsem splošno znani in v celoti privzeti. Za razliko od pozitivne kodificirane zakonodaje, ki je odvisna od volje zakonodajalca in političnega pragmatizma, so nepisani zakoni načela trajne vrednosti, ter zato hierarhično nadrejeni pisanim zakonom in pomembnejši od njih.²³⁵ So del naravnega reda stvari: *njih zakon ni od danes ne od včeraj, na vek velja, nihče ne ve od kdaj* (Sofoklej, *Antigona* 455). Značaj naroda se odraža v njegovih običajih (Platon, *Zakoni* 792e), in o njih je treba otroke najprej poučiti. Skupni običaji skupnost ravno določajo; ta razpade, če se ljudje ne držijo starih navad. Red v skupnosti zagotavljajo tako *leges* kot *mores*, je učil tudi Cicero. *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit* (Justinjan, *Institucije* 1,2).²³⁶ Aristotelu so nepisani zakoni pogosto sinonim za univerzalna pravna pravila, le-ta pa kdaj razume tudi kot 'naravno pravo',²³⁷ čeprav nekateri njegovi sodobniki²³⁸ naravo razumejo tudi kot protipol napakam in omejenosti pozitivne zakonodaje.

226

Po Filonu je torej Mojzesova zakonodaja natanko kodeks vrlin, ki jih mora vsebovati vsak moralni red, če naj bo filozofsko prepričljiv in religiozno podprt. Mojzes je zanj filozof; celo *πάνσοφος*,²³⁹ 'njegovih'²⁴⁰ pet knjig pa največji dosežek filozofske misli sploh.

Glede biblične zakonodaje tudi Filon – tako kot rabinsko judovstvo,²⁴¹ – razlikuje med zapovedmi in prepovedmi,²⁴² med zapovedmi glede odnosa do Boga in tistimi, ki se nanašajo na odnose med ljudmi,²⁴³ ter na določila Postave, ki jih je mogoče združiti pod vsako izmed deseterih zapovedi (temeljnih načel).²⁴⁴

²³⁵ W. Jaeger, *Paideia* III, str. 248.

²³⁶ O naravnopravnih teorijah rimskih juristov glej J. Kranjc, *Zametki naravnega prava v tekstih rimskih klasičnih pravnikov* v Zborniku Pravne fakultete (50), Ljubljana 1990, str. 141–163.

²³⁷ Prim. *Retorika* 1368b 7; 1373b 6; 1375a 32.

²³⁸ Npr. Hipij v Platon, *Hipij starejši* 285d.

²³⁹ Prim. *O Abrahamu* 18; *O Mojz. življenju* 1,18,29 in *Vpr. in odg. o Eksodusu* 2,20.

²⁴⁰ O Mojzesu kot avtorju Peteroknižja (razen poglavja o njegovi smrti) v rabinskem judovstvu glej TB Baba Batra 14b, o istem vprašanju pri Filonu *O Mojz. življenju* 2,3,12; *O večnosti sveta* 5,19 itd., v grški Novi zavezi pa Mr 12,26; Jn 1,17; 7,19 in 2 Kor 3,15.

²⁴¹ Glej npr. TB Makot 23b.

²⁴² Prim. *O pos. določbah* 1,55,299 in *O Abr. selitvi* 23,130.

²⁴³ *O Dekalogu* 22,106. Rabinska paralela v M Joma 8,9 (r. Eleazar, Azarijev sin; Jamnija v Palestini, sredi II. stol.).

²⁴⁴ Zadnja delitev je v rabinskem judovstvu zelo redka (Wolfson), pozna jo le r. Johanan v midrašu *Visoke pesmi* 5,14 (VI. stol.).

Popolnoma nova pa je Filonova členitev zakonov na tiste, ki se nanašajo na urejanje (krotitev) dejanj, besed in misli, in tista, ki določila Postave klasificirala glede na to, katero izmed štirih kardinalnih kreposti pospešuje.

Posebej zanimiva za Filonovo razumevanje Postave in Dekaloga pa je njegova simaptija do števil, posebej do števila deset, ki ji ni najti paralele v rabinski filozofiji, pač pa ima zelo očitno svoj vzor v simpatiji do Dekade, *svetega simbola pitagorejcev* (Guthrie). Značilna je Filonova razlaga odlomka 1 Mz 6,14-16 o merah Noetove barke: *Ladja naj bo dolga tristo komolcev, široka petdeset in visoka trideset komolcev.*²⁴⁵ Zakaj? Tudi pitagorejskemu filozofu se najprej ponuja elementaren odgovor, kako mora biti ladja pač dovolj velika, da bo sprejela toliko živali – *nekatere prav ogromne* – in ljudi, skupaj s hrano. A če je filozof res filozof, bo tako enostaven odgovor seveda zavrgel, in za določili o ladijskih merah poskušal najti kakšno bolj vzvišeno resnico. *Če pa zadevo preučimo bolj natančno, upoštevajoč simbolični pomen (...) potem lahko dojamemo, da pravzaprav ne gre za komolce, ampak za določene principe in razmerja, ki jih najdemo za njimi (...). Tristo je ravno šestkrat petdeset in desetkrat trideset, vrh vsega pa je petdeset še pet tretjin od trideset. Natančno takšna so tudi razmerja v človekovem telesu. Če bi se kdo lotil te analize in bi se ji natančno posvetil v vseh podrobnostih, bi ugotovil, da so razmerja v človeškem telesu prav takšna; da ni človek niti prevelik niti premajhen. In če bi kdo napel merilno vrvico od glave do pet bi ugotovil, da je ta razdalja enaka šestkratniku širine njegovih prsi in desetkratniku dolžine njegovega rebra (...).*

*A najvažnejše od vsega je spoznanje, da ima vsaka posamezna komolčna mera zase neko določeno nujno razmerje in princip v sebi, začeni s prvim, namreč s tistim o dolžini ladje. V svoji dolžini je ladja iz tri sto enot, ki so razvrščene zaporedno druga ob drugi, po pravilu dodajanja enot; štiriindvajset števil skupaj torej. Ena, dve, tri, štiri, pet, šest, sedem, osem, devet, deset, enajst, dvanajst, trinajst, štirinajst, petnajst, šestnajst, sedemnajst, osemnajst, devetnajst, dvajset, enaindvajset, dvaindvajset, triindvajset in štiriindvajset.*²⁴⁶ *Ampak štiriindvajset je med vsemi drugimi najbolj naravno število, ker je razdeljeno med ure dneva in noči ter med črke našega jezika*²⁴⁷ *in zborne govornice.*

²⁴⁵ Značilno je, da piše Filon grške števnikove vedno z besedo, in da za števila ne uporablja črk ali cifer. Gotovo je poznal hebrejsko prakso označevanja števil s črkami, morda pa tudi rimske številke, a jih ni uporabljal.

²⁴⁶ $300 = 1 + 2 + \dots + 23 + 24$.

²⁴⁷ Torej grščine.

Vrh vsega je sestavljeno iz treh kubov in je torej popolno, polno in strnjeno v svoji enakosti (...). Ves svet je sestavljen iz različnih kombinacij enakosti in neenakosti... Število tri je Filonu simbol enakosti, saj združuje začetek, sredino in konec. Število štiriindvajset mu pomeni vsoto vrhin, ker je del števila tristo, kar je njegova prva krepost. Ima pa še drugo: sestavljeno je iz dvanajstih četrkotnih likov, ki so drug z drugim povezani v zaporedje...

To bodi dovolj o številu tristo. Zdaj moramo naprej in spregovoriti o naslednjem načelu: o petdesetih komolcih.

Spet je število trideset na poseben način naravno število. *Podobno kot tri v vrsti enic, je trideset v vrsti desetih. Le-to namreč določa pot lune na nebu in s tem mesece v letu. Drugič: sestavljeno je iz štirih števil, ki so združena (tj. šesteta) v zaporedni vrsti tehle četrkotnih likov: ena, štiri, devet in šestnajst, ki skupaj dajo ravno trideset. Ni brez temelja in utemeljenega razloga že Heraklit imenoval to število čas novega rodu, ko je rekel: 'Človek trideset let po rojstvu že lahko postane stari oče, pri štirinajstih pa doseže spolno zrelost (Vpr. in odg. o Genezi 2,5).²⁴⁸*

228

Seveda je Filon navdušen tudi nad sedmico in njeno simboliko, saj jo najde npr. v številu strun na liri, v številu grških samoglasnikov (*O stvarjenju* 126; *Alegorije postav* 1,14), v sedmih delih glave, v kritičnem sedmem dnevu pri vsaki bolezni, v sedmih vrstah gibanja, v sedmih delih iracionalne plasti duše, v sedmih obdobjih človekovega življenja, v sedmih dneh menstruacije, v sedmih planetih in sedmih zvezdah v plejadi, v sedmih desetletjih povprečno dolgega življenja in celo v sedmih vrstah telesnih izločkov...

Filon še posebej natančno preuči vsa mesta v Mojzesovih 'filozofskih spisih,' kjer je najti desetico. Ker pa sam ni le Mojzesov učenec, ampak tudi simpatizer odličnih naukov Pitagore in pitagorejcev, doda biblični logiki števila deset še neko 'globljo', bolj filozofsko razsežnost, ki jo je najbolje prikazati s konkretnimi primeri. Zakaj ima Abraham s seboj deset kamel (1 Mz 24,10), ko potuje, da bi našel ženo sinu Izaku? Zato, da bi nas spomnil na pomen števila deset kot pravega nauka in kot spomin na pravega Boga (*O predhodnih vprašanjih* 20,111). In zakaj je potem dekletu, ki ga je našel, podaril deset šeklov težki zlati zapestnici (1 Mz 24,22)? *Oh, ta božanski okrasek!* To da sta za-

²⁴⁸ Prim. še *Alegorije postav* 1,4,9-13.

peštniki okrogli, je znak večnosti zakonske zveze med Rebeko in Izakom, da vsaka tehta deset šeklov pa tega, da bo žena znala prijeti za vsako delo, ki je zaobjeto v tem svetem številu (20,113). Deset šeklov težka zlata letvica (4 Mz 7,14) v svetišču je simbol vseh vrtilin (21,114), deset zaves pred presvetim (2 Mz 26,1) pa dokaz, da gre za *svetišče popolnega in edinega pravega Boga* (21,116). Deset narodov, ki jih Bog izroči v nemilost Abrahamu (1 Mz 15,19), je simbol najvišje časti, s katero je nagradil svojega izbranca (20,119), deset živali, ki jih daruje Mojzes ob začetku meseca (4 Mz 28,11), pa tega, da je število deset res popolnoma popolno ($\pi\alpha\nu\tau\lambda\acute{\eta}\varsigma\ \acute{\alpha}\rho\iota\theta\mu\omicron\varsigma$) in tako najpopolneje ustreza darovanim živalim (*O pos. določbah* 1,35,178). Da je Bog res najpopolnejše bitje, dokazuje tudi deset praznikov, ki jih je zapovedal praznovati Izraelu (2,11,41). In zakaj je obredno nečistih živali tudi ravno deset (5 Mz 14,4)? Zato, ker je Bog vedno zvest temu aritmetično subtilnemu številu (4,18,105) in ga rad razširi na vse stvari, saj ni zapovedal nobene zapovedi brez njega. Tako sveto in plodno je to število, da so celo ženske noseče približno deset [lunarnih] mesecev (prim. *O večnosti sveta* 12,65).

Desetica pa v neopitagorejskem nauku ni le eno izmed števil, ampak kot 'dekada' tudi posebna filozofska eniteta. Za pitagorejce je bila *matematika religiozna dejavnost, dekada pa njen sveti simbol*.²⁴⁹

Štirica je potencialno ravno to, kar je dekada dejansko že (*O stvarjenju* 15,47; *O Noetu kot vrtnarju* 28,123). Štirica je roditeljica dekade. Dekada vsebuje sedmico, a sedmica sama ji ni dovolj, čeprav je v sebi tako bogata, da jo je mogoče razdeliti na 1 in 6, na 2 in 5 ter na 3 in 4 (31,95). V prvi dekadi je prav zaradi svoje popolnosti sedmica na najodličnejšem mestu. Nekateri ji zaradi tega rečejo tudi 'tvorka popolnosti,' ker šele z njo in po njej vse ostalo zadobi polno mero popolnosti (34,102). Vsa števila, ki so večja od deset, so spočeta od sedmice. Desetica ne plodi novih števil, in tudi sama ni plod kakih nižjih faktorjev. *Prav zato so jo pitagorejci primerjali z vedno deviško boginjo [Minervo], ki je bila tudi rojena brez matere (Alegorije postav 1,5,14). Nekateri učenci glasbenikov so vestno in natančno preučili vprašanja v zvezi z dekado in sam najbolj sveti Mojzes je zložil himno – nikakor ne z majhnim talentom – v kateri je dekadi pripisal same najbolj odlične stvari. Na primer molitve, prve plodove, daritve duhovnikov, spoštovanje pashe, spravni dan, splošni odpust dolga ... in še deset tisoč drugih stvari (O predhodnih vprašanjih 17,89). Ni*

²⁴⁹ W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge 1962, str. 152.

naključje, da je bil Noe ravno deseti v vrsti od Adama (17,90). In tudi to ne, da sta v desetici enica in devetica vedno prijateljici, kot so v njej sploh tesni zavezniki tudi ostala števila (3 in 7; 4 in 6; 5 in 5). Institut desetine v Mojzesovi Postavi je dodaten dokaz izbranosti tega števila (18,95), simbolično pa gre pri obvezni desetini bolj za obvezno posvečevanje duše v vrlinah velikodušnosti, skromnosti in dobrote, kot za dejanski davek tempeljski duhovščini.

Zakaj torej desetica in deset zapovedi? Ker je med modrimi ljudmi označena za čisto popolnost, in ker zaobjame vsa razmerja: aritmetično, harmonično in geometrijsko (...). Tudi glasbeno teorijo povzema kar najpopolneje, in je zato res pravilno imenovana čista popolnost (O pos. določbah 2,32,200).

V svetu števil so enice pred deseticami; tako po [vrstnem] redu kot po svoji moči (δύναμις).²⁵⁰ Prve so namreč začetki, elementi in mere, desetice pa so mlajše in so same izmerjene in so druge v redu in po svoji moči (Vpr. in odg. o Genezi 1,77). Zanimiva za Filonovo filozofijo števila deset je razlaga stavka 1 Mz 8,5, o vodah po vesoljnem potopu, ki so upadale vse do desetega meseca. Kot je med števili desetica meja enic, in je [zato] celo in popolno število; tako zaokrožitev kot konec enic, kot hkrati začetek in prvi krog desetic in začetek poti v neskončnost števil, je tudi Stvarnik smatral za dobro, da se po upadu povodnji prikažejo prvi vrhovi gora ravno po številu dni tega najbolj popolnega in celega števila (prav tam 2,32). Čeprav je število štiri najbolj harmonično izmed vseh števil in tudi najbolj popolno, je kljub vsemu le koren in začetek še bolj popolnega števila: desetice (prav tam 3,12). Število deset je na najbolj popoln način harmonično in je mera za neskončnost števil, po katerih je urejena in upravljana misel modrega človeka. Hudobneži pač vedno spreobračajo in spreminjajo temelje [bistvo] desetici, spregledujoč njeno moč (prav tam 3,17). Stotica je moč desetice (3,39 in 3,56). Stotica je prav na sredi reda števil, ki se začne z ena, deset, sto, tisoč, deset tisoč (3,56). Prav tam Filon podrobno razloži zvezo med številom deset in desetino, ki gre po Postavi Izraelovi duhovščini. Desetica je sveto in popolno število. Če zmnožimo med seboj števili devet in deset dobimo devetdeset; sveto in ustvarjalno moč, ki črpa svojo plodnost od

²⁵⁰ Tako v grški kot v tradiciji starega Izraela imajo stvari (imena, besede...) svojo notranjo moč. Notranja moč je *causa efficiens* fenomenov, je učila stoiška filozofija. Nevidna sila je v stvareh (številih), in po njej se giblje svet. Po judovskem prepričanju je moč v 'božji roki' (2 Mz 15,6; 5 Mz 3,24). Čeprav z močjo razpolaga tudi kralj, je ta v resnici od Boga (Mt 26,64), ki je vir vse moči. Kot je bil to faraon v Egiptu, ali kot je amulet tistim, ki ga nosijo. Moč ni neodvisna hipostaza, ampak božji atribut, izvedeno podeljen izbranim rečem (številom, osebam ...).

devetice, svojo svetost pa od desetice (3,56).²⁵¹ Desetica je vsesplošno popolna (4,27; prim. še 4,110). Desetica je deljiva v dve petici.²⁵² In desetica je boljša od petice, ker je prva najbolj popolno, dovršeno in vzvišeno število, in kot tako prav primerno za božanske misli in skrivnosti. Število pet pa je merilo naših čutov, ki so v takšnem razmerju do mišljenja, kot popotnik do kralja (...). Sam Mojzes je priznal, da je desetica sveta, saj je devetico prepustil [zgodbi o] stvarjenju sveta, desetico pa božjemu logosu. Po pravici je to število sveto, saj je kot odmev božanskih reči, oznanjajoč odpuščanje...²⁵³ Števila so simbol stvari, desetica pa začetek delovanja (4,110). Kot je desetica smoter (τέλος) vseh enic, je tudi delovanje smoter vsega učenja (prim. 4,118). Drugačno je Filonovo mnenje v 4,189: Najbolj sveto izmed vseh števil je število sto, ker je moč najbolj popolne desetice (...). Stotica je najbolj popolno in sveto načelo (ἄρχή) izmed vseh svetih desetih. Štirica²⁵⁴ je bistvo desetice (Vpr. in odg. o Eksodusu 2,27). Dejstvo da Postava naroča, naj ima šotor s skrinjo zaveze deset zaves (prim. 2 Mz 26), Filona še posebej zanima.²⁵⁵ Večkrat smo že na drugih mestih omenili izreden pomen števila deset, ki jih lahko tisti, ki želijo nadaljevati z [tam začeto] razpravo, tu brez težav obnovijo. Ker tako zelo ljubimo kratkost in jedrnatost v izražanju, bo dovolj, da se bralec le spomni vsega, kar je bilo [o tem] tam že rečeno (2,84).

231

Avtor misli najbrž na razpravo *O predhodnih vprašanjih*, kjer teologiji števila deset posveti več strani alegoričnih razlag bibličnega stavka 'Potem, ko je preteklo deset let, odkar se je Abram naselil v kanaanski deželi, je Abramova žena Saraja vzela svojo egiptovsko deklo Hagar in jo dala možu Abrammu za ženo' (1 Mz 16,3). Filon je svoji filozofiji števil posvetil celo posebno razpravo, ki pa se ni ohranila.²⁵⁶

Ker pa Filon ni samo filozof, ampak tudi pobožni Jud, tudi nefilozofski (do-besedni) razlagi odlomka prizna vso legitimnost; meni le, da pravemu filozofu takšna interpretacija ne sme biti dovolj. Stremeti mora za višjimi, globljimi in

²⁵¹ V zvezi z bibličnim (1 Mz 17,17) poročilom o Sarinem spočetju pri devetdesetih.

²⁵² Prim. *O Abrahamu* 29,147. O simbolizmu petice glej tudi Plutarh, *O delfskem e-ju* /peta črka alfabet/.

²⁵³ V ozadju je misel na judovski deseti tišri, veliki spravni dan (3 Mz 23,24), kot potrjuje paralela v *O predhodnih vprašanjih* 107.

²⁵⁴ Gre za alegorično razlago odlomka 2 Mz 24,1a.

²⁵⁵ Poleg gomje mu posveti še analizo v *O Mojz. življenju* 2,84 in *O predhodnih vprašanjih* 116.

²⁵⁶ Glej omembo spisa v *Vpr. in odg. o Genezi* 4,110; *O pos. določbah* 2,32,200 in *O Mojz. življenju* 2,115.

bolj subtilnimi spoznanji kot jih nudi prvo branje in povprečna razlaga za množice.

Kljub obsežnemu opusu in avtoriteti, s katero nam Filon na grški način govori o judovski tradiciji, se sam dobro zaveda bremena napake, ki ji takšen prevod in interpretacija ne moreta uiti. V tej zvezi je zanimiva tale njegova izpoved, ki precej spominja na prolog prevajalca modrega Siraha v grščino, le da zna Filon za nujno 'krivdo' laži prevoda ugledati globoko filozofsko poanto.

Ko bi bilo v moji moči spremeniti svojo misel, bi tako moč izkoristil vedno, ko bi si to zaželel. Kadar bi si tega ne zaželel, bi pač ostal pri tem, kar sem; brez vsake spremembe. Ampak ta sprememba me zdaj zadeva tudi z nasprotne strani: kadar si namreč želim spremeniti svoje mišljenje in ga usmeriti h kakemu ustrežnejšemu objektu, me pogoltne ravno obratni tok od tistega, ki bi si ga želel. In obratno: ko spočnem kakšno nespodobno idejo, se je takoj znebim in jo zamenjam s prijetnejšimi pojmi, Bog pa mi v dušo po svoji lastni milosti napelje sladki sok [strasti in veselja?], namesto slanega toka [odpovedi?]. Mar ni iz tega moč jasno spoznati, da mora biti vsaka ustvarjena stvar od časa do časa deležna spremembe? Saj je prav to tudi lastnost vsake stvari, mar ne? Prav tako, kot je lastnost Boga, da je nespremenljiv. Izmed stvari pa, ki so bile spremenjene, ostanejo nekatere take do konca; do lastne dovršitve in uničenja. Druge pa so izpostavljene zgolj običajni spremenljivosti in nestalnosti človeške narave – in so na ta način ravno ohranjene in rešene pred propadom (Alegorije postav 2,9,32).

232

Mar ni potemtakem njegov projekt alegoričnega branja Svetega pisma poskus rešiti sveto besedilo iz davnine pred poplavo aktualne filozofske literature? Poskus aktualizacije modrosti, ki je celo mnogi njegovi rojaki niso več poznali? Poskus predstaviti svetu odlično zakonodajo, ki premore vse attribute odličnih ustav, vključno s pitagorejsko numerologijo, Platonovo etiko in mistično religioznostjo vzhodnih kultov?

Neskončno obzorje, ki ga bralcu odpira metoda Filonove alegorične hermenevtike, se razpira tako v judovstvo kot v grštvo, a hkrati ukinja mejo med obema svetovoma in kaže na misel, ki je razvezana vezi z nacionalnim in zavezana zgolj filozofskemu kriteriju modrosti, pravičnosti in pobožnosti. Kot pač tudi v začetku (1 Mz 1,2) ni bilo ne Juda in ne Grka, ampak le *božji duh, ki je vel nad vodami*.

IZBRANA LITERATURA

- Bickerman, E., *The Jews in the Greek Age*, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass., 1988.
- Collins, L. N., *The Library of Alexandria & the Bible in Greek*, Brill, Leiden 2000.
- Dillon, J., *The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*, Cornell Univ. Press, New York 1996.
- Feldman, L. H., *Jew and Gentile in the Ancient World: Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton 1996.
- Feldman, L. H., *Josephus's Contra Apionem*, Brill, Leiden 1996.
- Feldman, L. H., *Studies in Hellenistic Judaism*, Brill, Leiden 1996.
- Gager, J. G., *Moses in Greco-Roman Paganism*, Abingdon Press, New York 1972.
- Haas, C., *Alexandria in Late Antiquity*, The Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore 1997.
- Moore, G. F., *Judaism in the First Three Centuries of the Christian Era I-III*, Cambridge Mass., 1930.
- O'Meara, J. D., *Pythagoras Revived: Mathematics and Philosophy in Late Antiquity*, Oxford 1992.
- Runia, D. T., *Philo and Early Christian Literature*, Fortress Press, Minneapolis 1993.
- Runia, D. T., *Philo of Alexandria and Timaeus of Plato*, Brill, Leiden 1986.
- Schurer, E., *The History of the Jewish people in the Age of Jesus Christ I-III*, Edinburgh 1987.
- Stern, M., *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism I-III*, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jeruzalem 1980.
- Tcherikover, V., *Hellenistic Civilization and the Jews*, Atheneum, New York 1977.
- Wilson, R., *The Gnostic Problem: A Study of the Relations between Hellenistic Judaism and the Gnostic Heresy*, London 1958.
- Winston, D., *Logos and Mystical Theology in Philo of Alexandria*, Hebrew Union College Press, Cincinnati 1985.
- Wolfson, H. A., *Philo of Alexandria: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam I-II*, Cambridge Mass., 1968.